

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՊՆԻՔ ԱՌԻՅՆՈՒԹԱ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅԸ ՆՈՐԿՈՒՄՆԸ ՈՒՆԵԱՆԱԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԱԿ
ԼՈՒՄՄԱՍՅԱՑՔԵԼԱԶԱՆԵԸ ԳՐՔԵՐ:

ԹԿՈՅՈՒՆ ԳՐՔԵՐԻ ՄՏԵՂՈՒՄԱՆ ՄԱՆՐԱՍՏԱՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԸ "ՀԱՄԱՀԱՅՐԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱԿԵՆ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՅՔԻՆՑ

www.freebooks.am

ԸՆԴՈՂՆԱԿԱԸ ԵՒՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՂ ԿՈՅՔԻՆՑ:
ՑԱՆՎԱԾՈՒՄ ԵՒՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐՔԻՔ ՄԵՁ՝ freebooks@rambler.ru

ԱՐՏԱԿ ԱՊՎԱԽԱՅԱՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ

ԼԵՌՆԱՇԽԱՐԿԸ

Հայաստանի Առաջավոր Ասիայի
ինագույն հողերի ընկալումներում

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԻ ԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱՍԻՍՅԱՆ

ՄՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

*ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ*

(Ելուորդ, բարեփոխված հրատարակություն)

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԳ 63 3 (2Հ)
Մ 917

**Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

ՄՎՍԻՍՅԱՆ Ա Ե

Մ 917 «Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հեա-
զույն իտզևոր ընկալումնեթում» - Էր Երևանի կառադսարանի
հրատ , 2006, 80 էջ

Գրքում փորձ է արված ի մի բերելու Հին Արևելքի գրավոր աղբյուրնե-
րում պահպանված այն տեղեկությունները, որոնցում Հայկական լեռնաշխարհը
ներկայանում է երբև սրբազնագույն տարածք, և դրանց հիմամբ վերականգնելու
Հայաստանի Երևանի Առաջավոր Ասիայի կնագույն իտզևոր ընկալումնեթում:

*Գրքի շապիկին շումերական կերպարոշմ (Զա III իագարսմյակ) և
1783 թ Փարիզում լույս տեսած Զիլիպ Բուաշեի քարտեզը, սրան ներկայացված է
մարդկության սրամնության առաջին գարաշրջանն քառ Սուրբ Գրեդ Երկրաշին
դրախտի Եղեմի տեղը նշված է Հարստունի սահմաններում*

05113020913
ԵՄ ----- 2006 թ
704(02)-2006

ԳՄԳ 63 3 (2Հ)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Աշակերտների հայրերեցին Հիսուսին
«Աստ մեզ, ինչպիսի՞ն կլինի մեր վերջը»: Հիսուսն ասաց
«Է՛հ, եք դուք սկիզբը, որպեսզի վերջը որոնեք
Քանզի որտեղ սկիզբն է՝ այնտեղ էլ վերջը կլինի»

Ավետարանի ըստ Թովմասի (պարականոն)

Ինչպես ամեն ծի անհատի, այնպես էլ ժողովուրդների կյանքում ճգնաժամերի հաղթահարումից հետո գալիս է մի պահ կանգ առնելու, ինքնամիտիվելու, անցածը վերախմաստավորելու և ապագայի համար ուղենիշեր փնտրելու ու ծշտելու՝ «Ելիխնդիլու են դառնում հազարամյակներ առաջ ծնակերպված կարգադրումները, քե՛ս «ու՞ր էմ ես որտեղի՞ց եմ գալիս և ո՞րը այլտի գեամ»

Անցնած հարյուրամյակում հայ ժողովուրդը հաղթահարեց իր պատմության ամենատևական և ամենածանր ճգնաժամը՝ պետականության կորստից, դարեր շարունակ մաքառելուց ու գեղասպանության ենթարկվելուց հետո վերականգնելով անկախ պետականությունը 1918թ. ստեղծված Հայաստանի Հանրապետությունը շատ կարճ կյանք ունեցավ՝ Ինքնուրույնության համար պայքարում, սովի ու համաճարակների դեմ պայքարը պարզապես ժամանակ չտվեցին նշված հարգադրումներին անդրադառնալու՝ Խորհրդային Հայաստանում եւ չլին կարող պատասխան գտնել այդ հարցերին՝ արդե՞րված էին կամ առնվազն չէին խրախուսվում ազգային գարիտների տանող բոլոր հնարավոր ըստերը, Սփյուռքում արվե՞ցին քայլեր այդ ուղղությամբ, բայց Սփյուռքի գերխնդիրն, ի վերջո, աշխարհով մեկ գրված հայության ազգայնապառնակումն էր՝ Եվ, քերես, ներկա սերնդին է փճակված այդ հարգադրումների պատասխանը ստանալու և դրանք ազգային գիտակցության աստիճանի բարձրագույնը ճակատագրոր, մանավանդ որ յրացուցիչ մտությունների առիթ են ստալիս նոր հազարամյակում մեր ազգի ապագայի խնդիրները:

Ուրե՛ն էինք մենք ի սկզբանե և որտեղի՞ց ենք գալիս՝ Ինչպե՛ս է մեր երկիրը ներկայումս ինչ աշխարհի ժողովուրդների (որտե՞ր մի մասը մամուռակի ընթացքում հեռացավ պատմության ըստի-րաբեմի) դիպու-վիպական աշխարհընկալումներում, ո՞րն է նրա

խորհարդը, ուլքե՛լի են եղել մեր նախնիները և ի՛նչ դեր են կատարել հին աշխարհում, ունեցե՛լ են այդոք ոլե՛ւ առաքելութուն և եթե այո ո՞րն է դա Սրանք հարցեր են, որոնց պատասխանները դարերի բազմապիսի փորձությունների ընթացքում մեծ մասամբ կորցրեց մեր ժողովուրդը, բայց, ի բարերախատություն մեզ, դրանց մասին տեղեկություններ են պահպանվել հին աշխարհի բազմաթիվ գրավոր հիշատակարաններում, որոնց վերծանումն իրականացավ վերջին երկու դարերի ընթացքում.

Այս ակնարկաշարով փորձ կարվի ի մի բերելու Հայաստանի մասին վաղնջական պատկերացումների լուսանձին դրվագները, որոնք պահպանվել են համաշխարհային քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաններից մեկում Առաջավոր Ասիայում. Ընդ որում, դրանց վկայակոչման մեջ խստորեն պահպանվել է ոչինչ չավելացնելու և չպակասեցնելու սկզբունքը Նյուրի շարադրման մյուս սկզբունքը եղել է հնագույն պատկերագումների վերականգնումը նախ քան օտար տեղեկությունների, ապա (որպեսզի բացառվի ազգային կողմնապահության արտահայտությունը) միայն դրանց մասին հայկական սկզբնաղբյուրներից անդրադառնալը.

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ՄՈՏ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ...

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր հեղեմիզմի դարաշրջանը՝ Հելլենական մշակույթը թափանցեց Հին Արևելքի երկրներ, իսկ Արևմուտքում ժամաբացան արևելյան մշակութային նվաճումներին՝ նման փոխառնչությունների դարաշրջանում աչքի ընկան մի ուրիշ խոշոր գործիչներ, որոնցից մեկը Բաբելոնի գերագույն ստաված Բեդի տաճարի բրմապետ Բերոսոսն էր¹

Նույն լինելով Բ ա մ ա 350 թ և ստացած լինելով ժամանակի համար դասական կրթություն ևա Բ ա 4-րդ դարի վերջին մեկնում է Հունաստան և այնտեղ հիմնում աստղագիտության դպրոց Բ ա 390 թվականին վերադառնալով Բաբելոն Սելեկյան Անտիոքոս Ա Սուսեր արքայից պատվեր է ստանում գրելու Բաբելոնի պատմությունը հունարեն: Բրմապետը, բավապոյնս ծանար լինելով միջուգեության սեպագիր արձանագրություններին, գրեց «Բաբելոնիկա» եռատոր աշխատությունը Սակայն այդ խիստ արժեքավոր գործը չի պահպանվել մինչ օրս նրանից մեզ են հասել միայն հատվածներ գետնդված ուշ հեղինակների երկերում, որոնք ևս մեծ կարևորություն են ներկայացնում հին աշխարհի պատմության ուսումնասիրության առումով: Պակասակված հատվածներում ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին, որոնցից առանձնանում է համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան պատմությունը

Ըստ Բերոսոսի հաղորդած ավանդության, Աստված արարչությունից հետո վեց անգամ հայտնվում է մարդկանց տալով պատգամներ (այդ թիվը համընկնում է աստվածային համարված սրբազան գրքերի քանակին) Սակայն մարդկանց մեղսագործությունը սպառեց Աստծո համբերությունը, և Աստված որոշեց պատժել նրանց ջրհեղեղով Աստծո արդարադատ աչքը չանտեսեց

¹ Բերոսոսի կյանքի, գործունեության և բուրծ ժամանակության մասին մանրասանակ տես Schnabel, 1923 գրքում:

Բերոսոսի ուշխատության առանձին հատվածներ մեզ են հասել ավելի ուշ շրջանի հեղինակների (Հոֆստայոս Փլավիոս, Եվսեբոս Կեսարացի, Սոփսես Լոբնեացի և ուրիշներ) երկերի միջոցով՝ որոնք ի մի են բերված Փ. Շնաբլի վերը եռված ուսումնասիրության վերջում գետնդված հավելվածում (Էջ 250-275) Բերոսոսից օգտված որոշ հեղինակների (Ալեքսանդր Բազմավեպ Արտոդեմոս և ուրիշներ) գործերը ևս մեզ չեն հասել

նակ մի բանի բարեպաշտներին Քսիսուրոս արքայի գլխավորությամբ Հենց կյան էլ պատվիրեց գրի առնել աշխարհի պատմությունն ու բարցնել հողի տակ՝ ջրհեղեղից փրկվելու համար, պատրաստել մեծ նավ. երբ ամեն բան պատրաստ էր, արքան գանկազալ իմանալ, թե ուր պետք է խասնի իր նավը: Երկնքից պատասխան ստացվեց «Աստվածների մոտ».

Ջրհեղեղը ոչնչագրեց մեղսագործ մարդկությանը Հասնկով գամարի արքան իր կնոջ, դստեր և նավավարի հետ դուրս եկավ նավից և փրկարար լեռան վրա գոհ մատուցեց Գոհագած աստվածներն անմահություն շնորհեցին նրանց և ընդունեցին իրենց մեջ Նավում մնացածները դուրս եկան և սկսեցին փնտրել արքային ու նրա երեք ուղեկիցներին, սակայն՝ սպարողուն Երկնքից եկող ձայնը նրանց տեղեկացրեց չորս ընտրյալների ճակատագրի մասին. պատվիրեց վերադառնալ, գտնել բարցված սուրբ գրքերն ու քարոզել բոլորին, վերստիննել Բաբելոնը. Աստվածային խոսքից հախունի դարձավ նաև, որ իրենց փրկությանն երկիրը Հայաստանն է.

Փրկվածները վերադարձան Միջագետք և գործեցին ըստ տրված պատվիրանների. Բերոսոսն ավելացնում է, որ նավի բեկորները մինչև իր ժամանակները պահպանվել են Հայաստանի լեռներում. որոնցից մարդիկ, պոկկով ձյուրի կտորներ, քալիսմաններ են պատրաստել իրենց համար¹

Հիշենք բրնապետ Բերոսոսի պատմությունը վիայված կին Միջագետքի սեպագիլի կիշատակարաններով Երբ բարեպաշտ արքան գանկազալ իմանալ, թե ուր պետի հասնի իր նավը փրկվելու համար, երկնքից պատասխան լսվեց «Աստվածների մոտ» Իսկ երբ փրկվածները գած իջան նավից, երկնային ձայնն ավանեզ, որ նրանք Հայաստանում են

¹ Ջրհեղեղի պատմությունն ըստ Բեկուսոսի տե՛ս Schutabel 1923 էջ 264-266 Josephus Flavius, 1961 թ 42-47, Носач Феофан, 2000 с 17-19 Հախունյոս Փլավիոս, 1976, 54-55 Եսակի Գրոմփիլեալ Կենտրոնագուլ 1818 էջ 15-18 24-25 Կնան «Երբ ջրհեղեղը արեց ամեն բան» բլանետ

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԷ

Դժվար է պատկերացնել աշխարհում մի ժողովուրդ, որն ունեցած չլինի տիեզերաատեղծման, աշխարհաբարձան մասին ավանդագրությունների Հնափանդ այդ գրություններում առավել կարևորվում է հաակապես այն վայրը, որտեղ տեղի է ունենում արարչագործությունը Հենց այդ տեղն էլ դառնում է աշխարհի կենտրոնը (երկրի պորտը), որով անցնում է երկրի (ու տիեզերքի) առանցքը, այնտեղից են վեր խոյանում տիեզերական լեռը, համաշխարհային ծառը կամ վերջինիս կերպավորումների կենաց և իմաստության ծառերը. Աշխարհի կենտրոնում բայժուսացող լեռը կամ ծառը դառնում է տիեզերքում ներդաշնակության պահպանման խորհրդանշանիչը, որի վերացումը կտանի նախասկզբնական քառսին տիեզերակարգի ոչնչացմամբ: Ուստի և պատահական չէ, որ վիպաառասպելական մտածողության մեջ արարչագործության կենտրոնը համարվել է առավելագույնս սրբազան մի վայր¹:

Արարչագործության մասին ամենափայլ գրի առնված գրությունների զգալի մասը մեզ է հասել Առաջավոր Ասիայից: Դրանցից առավել հանրահայտը Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում պահպանվածն է. Աստվածաշնչյան ավանդության համաձայն՝ Աստծո կողմից տիեզերքն ստեղծվեց վեց օրում և լավարտվեց մայրաւ արարմամբ, դրախտի կենտրոնում կենաց ու իմաստության (բարու և շարի իմացության) ծառերի աճեցումով (Ծննդոց, 1, 1-2, 15) Առաջիկա էջերում դեռ ստիժներ կունենանք անդրադառնալով աստվածաշնչյան դրախտին, կենաց ու իմաստության ծառերին Այստեղ բավարարվենք նշելով, որ դրախտի սեղանաշնչանի ծառայող գլխավոր փաստարկը այնտեղից չորս գետերի (Եփրատ Տիգրիս, Գեհոն և Փիսոն) արաահոսելը, անկերպայրեն ցույց է տալիս, որ Աստվածաշնչում հիշվող դրախտը, հետևաբար նաև նրա կենտրոնում բայժուսացող կենաց և իմաստության ծառերը գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում Այլ կերպ ասած արարչագործության կենտրոնն, ըստ Աստվածաշնչի, Հայաստանի տարածքն էր

Թերևս ավելի սպասելի պիտի լիներ, այ չին Կտակարանը գրի առած հյուաներն արարչագործության կենտրոնը համարելին ի-

¹ Աշխարհի բուզմարիվ ժայովուրդների մոտ հասն պատկերացումների մասին տես Վ. Բ. Տուրյուովի "Гора" "Древо жизни", "Древо мироздания", "Древо познания" (МІІМ, т. 1, 1992, с. 311-315, 396-407) "Плун земли" (МІІМ, т. 2, 1992, с. 350) հոսվածներն:

րենց հայրենի երկիրը, ինչը, սակայն, այդպես չէ: Այս փաստն առավել ուշագրավ և հատկանշական է դառնում, երբ Հայկական լեռնաշխարհը որպես արարչագործության կենտրոն է հանդես գալիս իրն Ասաջափոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների տիեզյասատեղծման ավանդություններում, որոնք գրի են առնվել Հին Կտակարանից դարևո առաջ

Միջագետքի հարավի վաղագույն բնակիչները, որոնք մեզ հայտնի են գրավոր հուշարձաններով, շումերներն են՝ գայտոր չպարպարանված ծագումով մի ժողովուրդ, որը ստեղծեց յուրօրինակ մի քաղաքակրթության (այդ քիւմ հիմք դրեց սեպագրությանը) և Զ ա II հազարամյակի սկզբներին հեռացավ պատմության քառերաբևմից

Նկ 1 Շումերական կերպարոշմ (Զ ա 3 ող հազարամյակ)

Զ ա III հազարամյակի I կեսին Արարական թերակղզուց Միջագետք ներթափանցեցին սեմական ծագում ունեցող գեղեր, որոնք կենտրոնական Միջագետքում ստեղծեցին նախ Արաղի, հետագայում՝ Բաբելոնի քաղաքակրթությունները, իսկ հյուսիսում՝ Ասորեստանը: Նյաանր յուրաքրեցին շումերական քաղաքակրթության նվաճումները յուրավի գտրգացնելով դրանք Փոխառությունների մեջ մեծ տեղ էին գրավում հույճուր արժեքները, այդ քիւմ՝ արարչագործության վերաբերյալ որոշ ավանդապրույցներ, սյունք սերտաճեցին սեմականների հետ Շումերական քաղաքակրթության նվաճումները սեպագրի հետ տարածվեցին նաև այդ ժողովուրդների շրջանում: Այդ է պատճառը, որ Միջագետքի հնարնակ տեսքեր ծագում ունեցող ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում հաճախ են հանդիպում նմանություններ և բնդիանություններ, ո-

յունց մի մասին առիթների կունենանք անորադառնալու մեր առաջիկա շարադրանքում:

Տիեզերաստեղծման վերաբերյալ շումերական ամբողջական բնագիր մեզ չի հասել. Այդ մասին առանձին դրվագներ են ներկայացվում զանգան բնագրերում, որոնցից հնարավոր չէ լիովին վերականգնել տիեզերաստեղծման շումերական ավանդույթունը:

Արարչագործության մասին պատմող հին միջագետքյան ամենուսամբողջական բնագիրը բաբելոնյան «Էնումա էրիշ » («Երբ վերևում ...») պոեմն է.⁶ Նրանում պատմվում է, որ նախասկզբնական ժամանակաշրջանում «երբ վերևում անվանակոչված չէր երկինքը, իսկ ներքևում ցածարն էր անաեուն», երկու առաջնատեղծ օվկիանոսները Ափսուին (շումեր Աբգու) և նախածայր Թիամատը, «իրենց ջրերը խառնեցին մեկտեղ», և ծնվեցին աստվածների առաջին սերունդները. Նրանց անհանգիստ վարքը, սակայն, սկսեց զայրացնել երկու նախաստեղծ աստվածներին, որոնք որոշում են ոչնչացնել երիտասարդ աստվածներին. Վերջիններիս վրեժեց կրանցից իմաստնագույնը՝ Հայան⁶, որը սպանեց Ափսուին և նրա վրա քարձրացրեց իր կազարանը կոչելով կենց «Ափսու»⁷. Բառսից ազատված իր նոր կազարանում Հայան մեր-

The Creation Epic, ANET, p. 60-72 (tr. E. A. Speiser), MM, p. 228-277 (tr. S. Dally). "Korba vserxy... " Dnyama Dnyu (Korba o tvorrenii mira), ROSTC, c. 32-51 (per B. K. Achauerovu) "Պոեմն անվանակոչված է բոլոր սկզբնաբաները.

⁶ Հայան (էա շումեր. Էնկի «տիրակալ երկրի») բնագրում կանգիպում է նաև «Նուդիմնուդ» մակդիրով, որը նշանակում է «ստեղծող, պարսիչ»: Հայա-Էնկիի արարչագործության բազմաթիվ դրվագներ են պատմվում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (այդ մասին՝ տուրև):

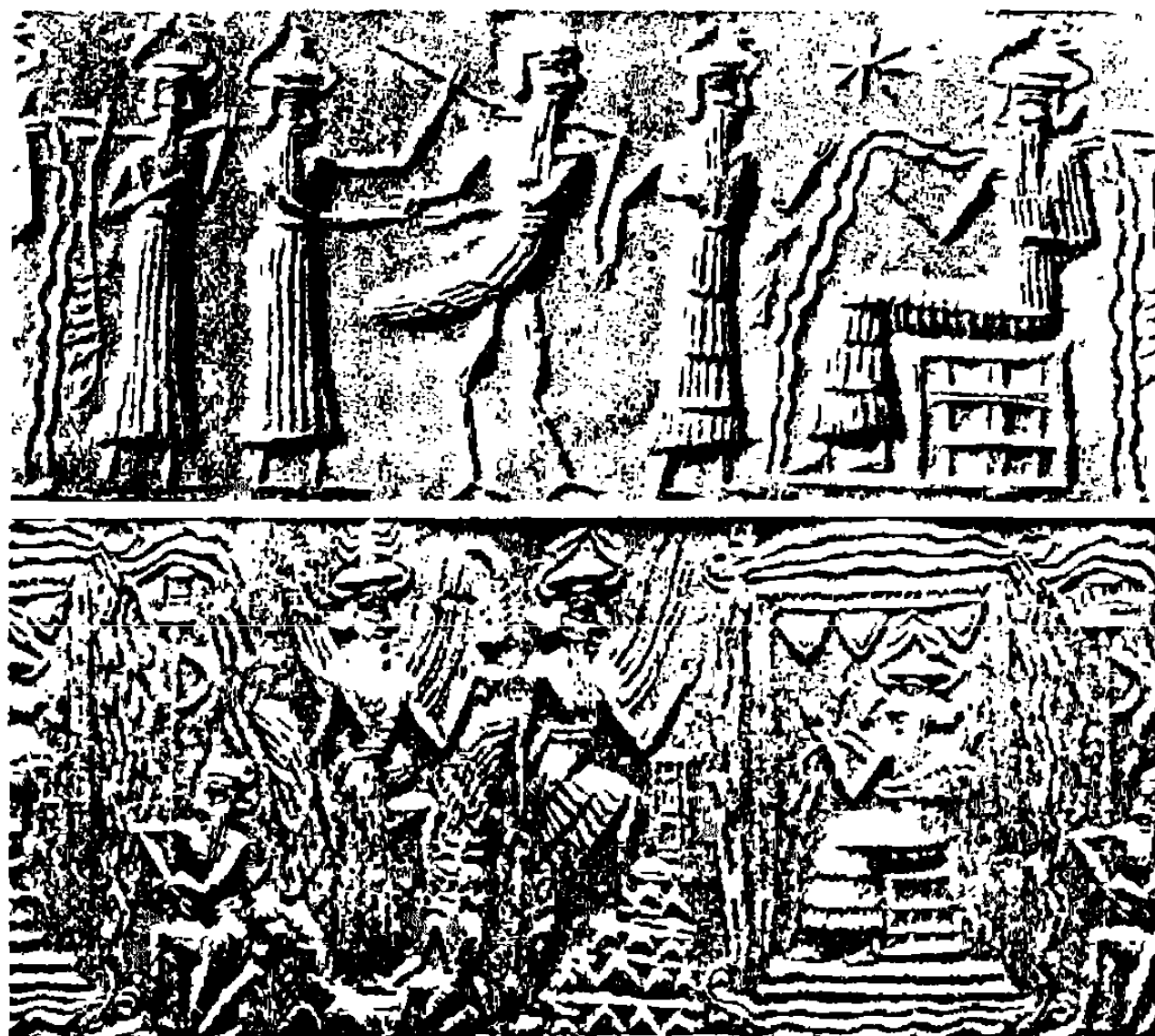
Աբգու (Ափսու) անվամբ Միջագետքում առավելագույնս հայտնի էին ասորերկրյա օվկիանոսը, որի տիրակալն էր Հայա-Էնկին, և այդ աստծու տաճարները՝ Խերսիան (Ափսուվա) և խոտիական ավանդույթուններում Աբգուն կանգնել է զայն նաև որպես երկրային տարածք լիտոիականում բազար տեղ ՄՄՄ c. 309) որը բերեւ ասորերկրյա օվկիանոսի և երկնքի կապի շրջանն է. Հին միջագետքյան պատկերագրության մեջ նախորարս եփրաան ու Տիգրիսի սկզբնավորվում են Աբգուի տիրակալ Հայա-Էնկիի ոտների շրջանից կամ ձեռքին բռնած սկիհից (տեղս նկար 1-2): Նույն աստվածը հայտնի է նաև «Գեյ նագրի» «սկանքների տիրակալ» տիտղոսով լինչը, հասկանալիորեն, վերաբերում է Եփրատի և Տիգրիսի ակունքներին), եփրատով հոսող Տարս ցուրը համարվել է Աբգուից սկիզբ առնող (A collection of Sumerian and Akkadian Incantations, Graz, 1958, IX, p. 119-124, հղումն ըստ Bermanovu, 1987, էջ 262-263): Աբգուն էին պահվում տիեզերքը կառավարող աստվածային սուրբ օրենքները («մե»), իսկ շումերական Լպոսում «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» է կոչվում Արատտան՝ Հայկական լեռնաշխարհի գալստի հայտնի առաջին պետության կալ:

ձեռնայով կնոջ հետ ծնեց Մարդուկին Կարգ ու կանոնի հաստատ-
վելը քատում և ամուսնու վրեժը հանգիստ չեն տալիս Թիամաթին,
որը որոշ ժամանակ անց մարտի է դուրս գալիս Երիտասարդ
աստվածների դեմ՝ Նրանցից և ոչ մեկը չի հանդգնում դուրս գալ
Թիամաթի դեմ, և դրուքյունը փրկում է միայն պատանի Մար-
դուկը ։ Վերջինս համաձայնում է մարտնչել ընդդեմ Թիամաթի,
եթև բոլոր աստվածների ճանաչեն նրա գերագույն իշխանությու-
նը, ինչին տրվում է համաձայնություն ։ Վճռական մարտում Մար-
դուկը հաղթում է Թիամաթին, և սկսվում է տիեզերքի արարումը
նրա կողմից ։ Թիամաթի մարմինը երկատկով նա մի կեսից նախ
ստեղծում է երկինքը, ապա գլխի վրա բարձրացնում է նախնա-
կան լեռը, որի ներսից՝ Թիամաթի երկու աչքերից բխեցնում է Տիգ-
րիսն ու Լփրատը⁸ ։ Մարմնի մյուս կեսից Մարդուկը ստեղծում է
երկիրը և անրապնդում երկնքի ու երկրի կապը ։ Այնուհետև Հայա
աստվածն արարում է մարդկաին ցեղը, «Աբգուի» նմանությամբ

մտվորումը (սևս ծեր 120) և Հայկերթում Ա) Նշված փաստերը գույց են տալիս, որ
ստորեկրթյա օվկիանոսի և երկրի կապի շրջանը վերեկրթյա Աբգուն այն շրջա-
նը, որում Հայասն սպանեց նախաստեղծ Աբգու-օվկիանոսին և նրա վրա կանց-
նեցրեց «Աբգու» կոչվող իր կոսցարանը, գտնվել է Հայկախան լեռնաշխարհի
տարածքում՝ Նման կարևորագույն օգտին է խոսում Ք ա Մ հազարամյակի
միջապետրյան մի կնիք (նկ 1), որին Հայա-Էնկին պատկերված է Եփրատն ու
Տիգրիսը խորկողանշող ջրաշիրերով և մի ուրքը Հայկախան լեռնաշխարհի հա-
րավր կզերով Մաշու (Սասիոս-Մաաիոն տե՛ն ծեր 27) լեռների հեմամ (որոնց
մեջտեղից ծագում է արեք)։ Նայն կնիքի վրա Հայա-Էնկիլի ոտքերի միջնամա-
սում պատկերված կենդանին ցող համարկում Ա.Փիլիպոսյանն ու Հ.Քամալյանը
այն դիտարկում են սրպեա «խորհրդանշաչին աշխարհագրամիան ծածկագիր»
Տավրոսյան լեռների, և վերջիններա Եփրատի ու Տիգրիսի տկանրի շրջանի հետ
համարում են Աբգուի տարածքը Հայինախներն Աբգուի հետ են կապում Հայկա-
կան լեռնաշխարհի մի շարք տեղանուններ Աբգիթիկ, Աբաաժոր Ապագվանը,
Ապիգողն Ապշաաիժոր Բագու, Բզնուտիք, Բզնունյապ լեռներ, Բզնունյապ ծոց (և
կղզիներ) և այլի («Փիլիպոսյան, Քամալյան, 1997, 1օ 67-69)։ Է Ա.Փիլիպոսյանի ու
Հ.Քամալյանի դիտարկումը կրտված գույի և Տավրոսյան լեռների հետ շահե-
կան կրիներ խնդրի լումնաև համար, տակայն հարկ է նշել որ պատկերված կեն-
դանին ոչ թե ցող է, այլ այժ (վերջինս կապվում է Հայա-Էնկիլի պաշտամունքի
հետ, կենդանատեար պատկերվելիս եա ներկայացվում էր այժի գլխով և ձկան
մարմնով, իսկ նրա նավը կոչվում է «Աբգուի այժ»)։ Այդտեանեղերձ, Մաշու լեռնե-
րի առկայությունը, ինչպես նաև շումերական «Էնկի և Նինմախ» ասրի համա-
ձայն՝ մարդու արարումը Հարալիում Աբգուի կալից (տե՛ն «Աստու պատկերով
ու նմանությամբ» բաժնում) և ներ վերը շարադրած փաստարկները լիովին բա-
վարար են Աբգու-Հայկախան լեռնաշխարհի կապը ցույց աալու համար.

⁸ Պոեմի մեկնություններում այս մասին մանրամասնվում է «Տիգրիսը նրա աջ
աչքի է Լփրատը՝ տո ձախ աչքը»(ՊՕՏՇՇ ց 287)

աստվածները կառուցում են Բաբելոնը «Աստծո դարսյաաների», որ հավիտյանս պիտի իշխեր Մարդուր բարեյոնեցիների գերայուն աստվածը՝

Նկ 2 Հալս-Էնկի աստծո տրատկերով շոմերական կերպարոշմներ (Ք ա 3-րդ հազարամյակ)

Տիեզերաստեղծման այս պատմության մեջ, իբրև արարչագործության կենտրոն, հանդես է գալիս նախնական լեռը բարձրացված Թիամարի գլխի վրա, որը յուրօրինակ կապ է դառնում երկնի և երկրի միջև. Լեռից սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը այսինքն այստեղ ևս արարչագործության կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհի, Երասմբն է

Կոնանի աշտրական տարբերակում Մարդուկին զոխարինում է Աշուրի գլխուր աստվածը (ՊՕԿԸ, շ 284), որը, հասկանալիորեն, պայծառնալորված է վեր ինկա գերագույն իշխանությունը ձեռնկալ միտմամբ (և եղված գրականություն

Քառասային ուժերի դեմ հաղթանակի, պարտված հակառակորդի վրա լեռ բարձրագներու և նոր աշխարհակարգ ստեղծելու սյուժեն է ընկած նաև շամերական Նինուրթա աստծուն (գերագույն աստված Էնլիլի որդուն) փառաբանող վիպասքում¹⁰ Հատկանշական է, որ այստեղ ևս նոր աշխարհակարգի հաստատումը ստեղծ է տեսնում Հալկական լեռնաշխարհում Տիգրիսի ակունքի շրջանում:

Հին միջագետքյան աշխարհընկալումների համաձայն տիեզերակարգը հատաատուն են պահում Մաշու (Սասու) լեռները, «որ այգալույսն ու ծայրածուտն են ամեն օր պահպանում, վերևում հասնում են երկնային ձուլվածքին, ներքևում նրանց կուրծքը սանդարանառին է հասնում»¹¹ Այս լեռները, որոնց Էրիզանէր հասնում է անմահության երկրի ճանապարհին (որը ձգվում էր Եփրատի ակով), և տեղանքով, և անվանք նույնանում են Հալկական լեռնաշխարհը հարավից եզերող Բաշիայի (ներկայումս նուր Արդին) լեռներին, որոնք հունական և միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի են Մասիուս և Մասիոն անուններով¹²

Մեծական գեղերի արեճարսն մի հատվածը բնակվելով ներկայիս Սիրիայի հյուսիսում Զ ա. 14-13-րդ դարերում ստեղծեց Ուգարիթ քաղաք-պետությունը, այից մեզ են հասել մեծ բվով գրավոր հուշարձաններ. Ուգարիթյան բնագրերի համաձայն, նրանց գերագույն աստված Իլուի (Էլի) բնակավայրը գտնվում էր Մեծ Գետի ակունքներում, որտեղից սկզբնավորվում էին երկու օվկիանոսները¹³ Ուգարիթյան տեղեկությունների բնությունը հին աուսջուսիորասիական պատկերացումների համատեքստում բուր է սալիս Իլուի (Էլի) բնակավայրը տեղադրել Հայաստանի լեռներում, Մեծ Գետը նույնազնել միջագետքյան անմահության երկրի և Աստվածաշնչի Եղեմի ծայր գետի հետ (տես «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» ակնարկում), իսկ երկու օվկիանոսների (երկնային և երկրային կամ, գուցե, ստորերկրյա) սկիզբը մեկնաբանել իրրև աշխարհադարձան կենտրոն¹⁴.

¹⁰ van Dijk, 1983, Kramer, 1961, p. 79-82, Крамер, 1965, с. 206-208 ETCSL, 1 6 2

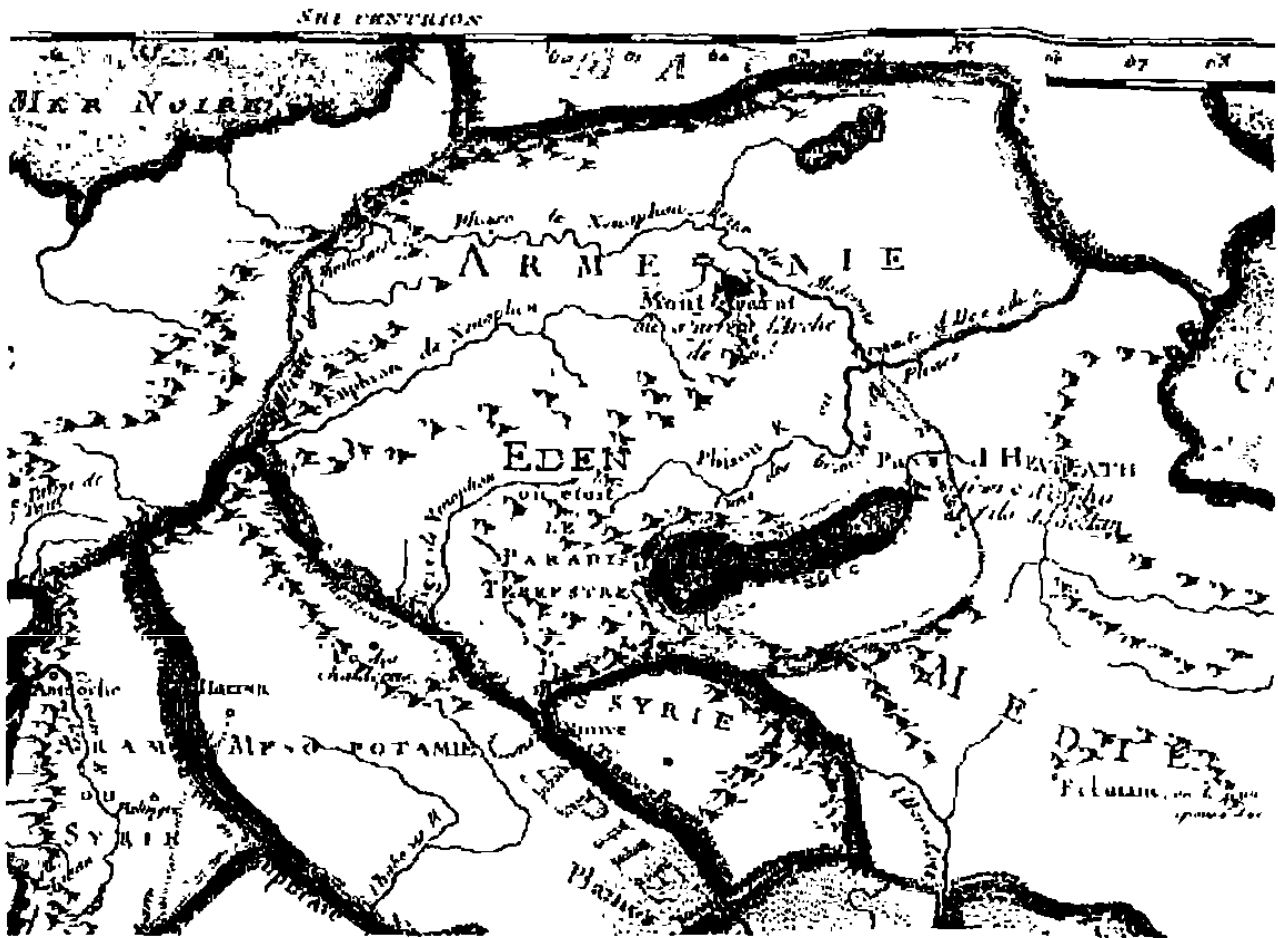
¹¹ ՀԱՊ, էջ 143; ՅՄ՝ с. 57-58; ANET, p. 88; ПИУИВ с. 200-201 MM, p. 96; ЭГБВ, с. 119-120, 230, 403.

¹² Տես «Ամմահության որսումներում Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում

¹³ Սևրբան, 1987, с. 56, 85 (նաև նույն գրականությունը)

¹⁴ Lipinski, 1971 p. 41-57:

Որ արարչագործության կենտրոն հանդիսացող էյո (Էյ-կու-նիրշի) աստծո բնակատեղին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, ակնհայտ է նաև քանանական մի արքի ուղ խեթական տարբերակից, որի համաձայն նա բնակվում էր Արևմտյան Եփրատի (քիզգրում Մայա) ակունքի մոտ¹⁾

Նկ 3 Հատված 1783 թ Փարիզում լույս տեսած Ֆիլիպ Բուսսոնի քարտեզից, որում ներկայացված է մարդկության պատմության արտաքին դարաշրջանի յստ Սուրբ Գրքը: Երկրային պատմության՝ Ելենի տեղը նշված է Հայաստանի տեղանուններով: Բարտեզն ամբողջությամբ առև գրքի կազմի

Տիեզերաստեղծման մասին հայկական հախարհաբանական ավանդազրույցներ մեզ չեն հասել: Հայ մատենագրության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանված տեղեկությունները, սակայն, ոչ միայն գույց են տալիս նման ավանդության գոյությունը նախարհաբանական Հայաստանում, այլև դրա համանմանությունը Առաջավոր Ասիայում տարածված վերոհիշյալ

¹⁾ El, Ashertu and Storm-god (tr. A Goetze), ANET p 519, JNYII, c 167-169 Lpinski, 1971, p. 56՝ խեթական միջադարձում նույն գետի սրբապետ ուսմարիկոմ մասին տե՛ս JNYII, c 186-191

պատկերացումներին. Մասնավորապես, որպես այսպիսի գործուր-
յան կենտրոն տիեզերական լեռ է. կանգնեց գայիս նախարրիստո-
նեական Հայաստանի գլխավոր հոգևոր կենտրոն Բարձր Հայր
նահուսնգր, ուր գտնվում էին Հայր աստված Արամազդի, Մայր դի-
ցուհի Անահիտի, Նանե աստվածուհու, Արևգ-Միհրի և այլ պաշ-
տածոնքային կենսություններ Բարձր Հայրն «Աշխարհագոյցում»
բնութագրվում է հետևյալ կերպ «Այս երկրամասը, իրապես, ինչ-
պես զույգ է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայրի
մնացած մասերից, այլև ողջ աշխարհից. այդ պատճառով էլ
նրան աշխարհի գագաթ են կոչել Նա գետեր է այրձակում աշ-
խարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայրից) սկիզբ են առնում չորս խո-
շոր գետեր»¹⁶ Իսկ Փափստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության»
էջերում պահպանվել է Բարձր Հայրի լեռներից մեկի անունն ու
բնութագրվող «..Մեծ լեռան վրա աստվածների տեղում, որ կոչ-
վում է արոռ Նահատա»¹⁷ Չորս խոշոր գետերին մենք կանդյա-
ղառնանք դրախտի մասին խոսելիս. այստեղ արձանագրվենք
միայն, որ հիմն հայոց աշխարհընկալումներում Բարձր Հայրի հա-
մարվել է «աշխարհի գագաթ», իսկ նրա Մեծ լեռը «աստվածների
տեղ» Ռշագրավ է, որ «Աշխարհագոյցը» «աշխարհի գագաթ» ան-
ունով է հիշում Բարձր Հայրի հարևանությամբ տարածվող Բյու-
րակնի լեռների (որտեղ, ըստ միևնչև մեր ժամանակների պահպան-
ված հայկական ավանդազրույցների, գտնվել է երկրային դրախ-
տը) ամենարարձր գագաթը՝ Մերմանց (Մրմանց) լեռը¹⁸: Այն իր
անվամբ և բնութագրով կարող է համապատասխանել տիեզերա-
ստեղծման հնդարիական ավանդազրույցների սերմնաձևային
կենսամիջին լեռանը¹⁹

¹⁶ Երևան 1963, էջ 106 Առանկա Շիրակացի, 1979, էջ 293

¹⁷ Փափստոս Բուզանդացու, 1912, էջ 327 Գրքարար բնագրում «...ի Առ. ի լե-
րինն ի տեղի պիցն զոր կոչեն արոռ Նահատա» Աշխարհարար բարգձանոր-
յան մեջ այս կատվածին փակագծում անհասկոնալիորեն կավելել է «մեկյան-
ների» բառը՝ «.. Մեծ լեռան վրա, աստվածների (մեկյանների) տեղում, որ կոչ-
վում է Անահիտի արոռ» (Փափստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259) Թ Պատկանյանից և
նրան հետևելով Մո. Մալխասյանը գտնում են, որ «արոռ Նահատա»-ի վա-
խարեն պետք է կարգադ «արոռ Անահատա» (Փափստոս Բուզանդ 1968, էջ 259
335, ծեր. 170).

¹⁸ Երևանյան, 1963, էջ 107-108, Առանկա Շիրակացի, 1979, էջ 293

¹⁹ Անարտիսյան, 2006 Հեղինակը իրական է պիեթիկապոլոգիան ավանդա-
զրույցի հետքեր տեսնել «Սասնա ծռեր» էպոսի առաջին մասում, որ «Կապտո
ծուխ» տրին «մեր շիա» խարերդանշում է տիեզերական օվկիանոսը, «ոչ բա-

*Նկ 4 Մասիսը՝ «արեգակնածեն լեռան»
«քարձրագոյն լեռան» քան զամենայն տիեզերս»*

Տիեզերական լեռը սովորաբար հանդես է գալիս եռանաս կա-
տուցվածքով, որի զագարին բնակվում են ատավածները, լեռան
սուսկ չար ուժերը, իսկ կենտրոնում (երկրի վրա) մայրդիկ²⁰։ Մեծ
Մասիսը (Մեծ Արարատը) հայ մատենագրության մեջ հայտնի է
իրբն «արեգակնածեն լեռան»²¹, «քարձրագոյն լեռան քան լնդ ա-
մենայն տիեզերս»²², որի ընդերքում բնակվում էին չար ուժերը²³։
Վա ցույց է տալիս, որ հայոց վարկածական հավատալիքներում
Մեծ Մասիսը եւ ներկայացել է որպես արարչագործությունից հե-
տո տիեզերակայոց պահպանող սրբազան լեռ Որ հայոց աշ-

րո» տիեզերական լեռը, կրունից բխող և «քարի չորս բուրբ բունած» «սպիտակ
տոբյուր» «ամենահական» ջուրն ու աշխարհի չորս կողմերը ոռոգող դրախտա-
լին գետը՝

²⁰ МИМ. т. 1, 1992, с. 311-315 (В. Н. Топоров, "Гора")

²¹ Մովսիսի Խորենացու, 1913, էջ 39

Ներսէս սրբապետ, 1842, էջ 14

Մովսիսի Խորենացու, 1913 էջ 192, Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդու, 1861
Լ Գ 51: Ամհարսնյան, 1969, էջ 362-364, 481

խարհընկալումներում Մասիսը ընկալվել է իբրև Տիեզերական լուս, կրևում է նաև մինչև 12-14-րդ դարերը պահպանված և Հովհաննես Ծործորեցու գրի առած հանկուկներից մեկից.

Ըստ արարչին մեծ սահմանի,
Նա բուրգն ու հիմն է աշխարհի.
Աստուածաշէն տանն է տեղի,
Մարդկան օտից անկոխելի (պատասխանը՝ *Մասիս*)²⁴

Այս առումով շատ արժեքավոր է եվրոպացի ճանապարհորդ Ուիլյամ Ռուբրուսի (XIII դար) տեղեկությունը, ըստ որի հայոց մեջ արգելված էր Մասիսը բարձրանալը: Նրա հարցին՝ թե ինչո՞ւ չի կարելի բարձրանալ լեռը, հայերը պատասխանել են՝ «Մասիսը աշխարհի մայրն է»²⁵.

ԱՐԵՎԻ ԵՐԿԻՐԸ

Աստվածաշնչում դրախտը Եդեմը, հիշատակվում է «արևելքի կողմում» (Ծննդոց 2, 8). Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Նոյի տապանը փրկվեց Այսրաաի լեռներում (իմա Հայաստանում), ինտո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին և Սեմաարի երկրի մի դաշտում պոռչեզին կառուցել երկնահաս «քաբելոնյան աշտարակը». Դրա համար Աստված խառնեց մարդկանց լեզուները և սփռեց նրանց աշխարհով մեկ (9, 1-9) Երկու դեպքում էլ Հայաստանը (Եդեմ - դրախտ և Արարատի լեռներ) ներկայացվում է իբրև արևելքի երկիր, միևնչեո այն Հին Կտակարանը գրի առած Կրեաների երկրից հյուսիս էր գտնվում Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երրորդ անգամ կրկնվում է միևնույն պատկերացումը՝ «Եվ Հակոբը ճամփա եղավ և գնաց պրևելքի որրիների երկիրը՝ Եվ Հակոբն ասաց նրանց՝ «Եղբայրներս, որտեղի՞ց եք դուք» Եվ նրանք ասացին. «Մենք Խառանից ենք» » (Ծննդոց 29, 1-5) Հակոբը Պաղեստինի հայրավայրին Բերսաբե քաղաքից ճանապարհովում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան սահմանի հարևանությամբ գտնվող Կյուսիսմիջա-

²¹ Մնացականյան, 1980, էջ 365

²⁵ Հակոբյան, 1932 էջ 18

գեոքյան Խառան քաղաքը, որը, չնայած Ռերսարեից ուղիղ կյանքի գտնվելուն, կոչվում է «արևելքի որդիների կրկիր»: Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ գոնե Ծննդոց գրքում Հայկական լեռնաշխարհը որոշ սահմանամերձ շրջանների հետ կամալվել է «արևելքի երկիր»²⁶։ Ուրտեղի²⁷ է գալիս նման պատկերացումը .

Միջագետքյան «Գիլգամեշ» էպոսում Կալխանի ու անմահության երկրի սահմանը Մաշու²⁸ լեռներն են, որ անդի են ունենում արևածագն ու մայրամուտը

Նա լսել էր լեռների մասին, որոնց անունն է Մաշու,
Հենց որ այդ լեռներին նա մոտեցավ,
Որ այգալույսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպանում,
Վերևում հասնում են երկնային ձուլվածքին,
Ներքևում՝ նրանց կործքը սանդարանախն է կոսնում,
Մալդակարիճներն են պահպանում նրանց դարպասները
Ահարկու է տեսքը նրանց, հայացքը կործանող,
Նրանց առկայծող փայլը լեռներ է տապալում
Արևը ծագելիս ու մայր մտնելիս՝ Արևն են նրանք
պահպանում *²⁹

Այսինքն ըստ էին միջագետքյան պատկերացումների (որոնց մի մասը տեղ է գտել Աստվածաշնչում), Հայաստանը արևածագի (արևի ելման արևելքի) ու մայրամուտի երկիրն էր, արևի հանգրվանատեղը էլ Միջագետքից առ Գաղեստիսից կյուսիս տարածվող լեռնաշխարհը կամարվել է «արևելք» ոչ թե բառի աշ-

²⁶ Հարկ է նշել, որ Հին Կտակարանում միշտ չէ «արևելք» ասվելով հասկացվում Հայկական լեռնաշխարհն ու հարակից շրջանները, իսկ Երեմիայի և Եզեկիելի ռարգարեություններում հարատուսյան պետական կազմափոխումները ճշգրտորեն համարվում են կյուսիսային Ղ Էջիանի վկայակոչելով անցյալում հայտնված տեղանկերն ընդհանուր «Արևելք» էրան «Արևելյան տուն» կոչելու վերաբերյալ և վերադառնալով Հին Կտակարանի այլ դրվագները կարևորացնում է, որ Աստվածաշնչում «արևելք» են կոչվում Եգիպտոսից արևելք ընկած բոլոր երկրները (Ալիշան, 1964, էջ 252, ծնր. 8)։

²⁷ Գիլգամեշի շրջանակներում եղել են Մաշուն Էնծ Սաախի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավը կախող Մասիտա / Մասիան (այժմ՝ Տուր-Արդին) լեռների հետ նույնացման առաջարկներ, որոնցից առավել բնորոշ է կրկնող (Lehmann-Haupt, 1927, S 797-798; Ինկլիպեան 1947 էջ 119-132; Լյուինսկի, 1971 p 49-50)։

²⁸ ՀԱՊ, էջ 143, ANET, p 88 ППДВ, с 200-201, ММ p 96, ՊԲՅՅ, с 119-120 230 403

խարհագրական կողմ ցույց տվող, այլ «արևի երբի երկիր» իմաստով Հեռագայում նախնական իմաստը մոռացվել է, և բառն ընկալվել է աշխարհագրական իմաստով. Ասվածը կարևոր է հիմնադիրն ևս նրանով, որ Հայկական լեռնաշխարհի արևի համադրությանտեղը լինելու մասին պատկերագրումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում՝ Վերջիններիս համաձայն, արեգակը ծագում էր «Արենլյան ծովից», որը, դատելով փաստերից, Վանա լճի խեթական անվանումն է²⁹ Դա լիովին համահունչ է Վ Սրվանձաթանգի 19-րդ դարում գրի առած հայկական ավանդապատյցներին, որոնց համաձայն արևի ոսկյա ննջարանը գտնվում էր Վանա լճի հատակին, որտեղից ամեն ամառն էլ կտնուցում և որ ամեն գիշեր վերադառնում էր գերեզման լուսատուն³⁰

Նկ 5 Ռիտ (Արև) աստվածը Սաշու լեռներից ծագելիս (շամեթական կնքադրոշմ՝ Զ ա 3-րդ հազարամյակ)

Հայաստանի արևելքի երկիր (ոչ աշխարհագրական իմաստով) լինելու մասին չափազանց հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել «Սասնա ծռեր» կամ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, ինչը մի տեսակ անուշադրության է մատնվել էպոսի «Սանասար և Բաղդասար» ճյուղի սուտջին մասում («Կռիվ Բաղդադի խալիֆայի դեմ») Ծավլնարը սյուրիներին խորհուրդ է տալիս Բաղդադից փախչել Հայաստան՝ հեռնալ խուսքերով

²⁹ Иванова, 1980, с. 136

³⁰ Սրվանձաթանգ, 1978, էջ 76

Վախեք, գնացեք Հայոց թագավորի քաղաք
Գ իշեր պալժառ աստղն բռնեք նշան,
Յերեկն է հարգուցեք
Արեւից թագավորի էրկիր³¹

Հայաստանը մեր էպոսում կոչվում է «Արեւքի թագավորի էրկիր», մի բնորոշում, որը կարող էր ծագել ու պահպանված լինել սիսյուն և միայն հնագույն ժամանակներից³²

Ի մի բերելով շումերա-աքադական, խեթական, հիներայա-կան (աստվածաշնչյան) և հայկական աղբյուրների տվյալները տեսնում ենք, որ Հայաստանը հնագույն ժամանակներում պատկերագվել է իբրև արևի բնակության վայր, իսկապատյան, արևի էրկիր (արեւքի) և մուսքի էրկիր:

Վերջում անենք մի ենթադրություն Ինչպես տեսանք Հին Գուտկարանի կարևորագույն դրվագնեյում (Նդեմ, ջրեղեղ և այլն), Հայաստանը հանդես է գալիս իբրև «արեւք»: Եյնելով պրանիզ շի՞ կարելի, արդյոք, ենթադրել, որ Նոր Կտակարանում եւ իշատակվող «մոզերն արեւքից», որոնք առաջինը եկան ողտանկու Հիսոա Քրիստոսի ծնունդը, Հայաստանի քրմերն էին, և առաջինը ողջունելը միասնական ինչ-որ խոլիւղով շի՞ կապվում, այդպէք, քրիստոնէութիւնը պետականորեն առաջին անգամ Հայաստանում բնայունվելու ինս:

ԿԱՃԱՌՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ

Առաջին բաժնում նշվեց, որ իին միջագետքյան սկայացիի աղբյուրների յարօյիմակ հանրագիտարան հանդիսագույ Րերոստի

Սուսունցի Դավիթ 1939 էօ 27, 1981, էջ 21 Նոր համակալիսք բնագրում այս ետովածը բերվում է ոչ էակաի տարբերությամք Մատունցի Դավիթ 1993, էջ 131

Ուշագրաւ է, որ Լարուրեւս դուքի երկում Թաղիոս առարչալի Նդեաիւցից դեպի երոսիս Հայաստանի խորքերը քարոզելու գնացք ներկայացվում է այսպես «Եվ ես երալ գնաց դեպի Արեւք բարոյելու Քրիստոսի Ալիաարանք» (Լարուրեւս, 1868 էջ 46: հմմտ. Պետրոսարան, 1990, էջ 7): Բնագրի իին ասորական տարբերակի համաձայն նեաղեար Նդեաիւցից անցել է Նովր (Պետրոսյան, 1990, էջ 7), որը Նդեաիւցից երոսիս էր գտնվում, Տվյալ բնագրում Հայաստանի ետեղես գալն իբրև «Արեւք» բերես հնագույն շրջանից եկող երշուրարանս ալտակարարուն է

(Բ ա 4-3-րդ դդ.) «Քարեյոնիկա» եռահատոր աշխատության մեջ Հարաստանը ներկայանում է իբրև աստվածների բնակավայր Էվայդ տեղեկությունն իր տեսակի մեջ եզակի չէ՝

Միջագետքյան «Էփրզամեշ» Լարսի համաձայն, ջրհեղեղից հետո մեծ աստվածների ժողովի հավաքվեցին փրկության լեռան վրա և վրկված հերոսին անմահություն շնորհեցին «աստվածների կաճառում»³³։ Միջագետքյան ավանդությունը ջրհեղեղից փրկությունն ու նոր մարդկության սկզբնավորումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ (տես «Նոր ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան» բաժնում), մասի և այնտեղ պետք է գտնվեր «աստվածների կաճառը» Այնտեղ մեծ աստվածները ժողովի հավաքվելով՝ վճռել են կարևորագույն հարցեր, որոնցից էր մարդկությանը վերապրելու իրավունքի շնորհումը

Աստվածների «ժողովի լեռան» մասին հիշողություն է պահպանվել Աստվածաշնչի Եսայու մարգարեության Բարեյոնի բազմաթիվ վերաբերող հատվածում «Դու պուխդ մեջ ասում էիր «Երկինք պիտի բարձրանամ ու իմ սքոռս Աստծու աստղերից վեր պիտի բարձրագնեմ և պիտի բնակվեմ ժողովի լեռան վրա հյուսիսի կողմերում ամպերի բարձրության վրա պիտի բարձրանամ, Բարձրյալին պիտի նմանվեմ » (14, 13-14) Աստծու գահը հյուսիսում է հիշատակում նաև Հին Կտակարանի պապականուն գրքերից մեկը Ենոքի I գիրքը (25, 3-5)³⁴։ Աստծու բնակավայրի հյուսիսում գտնվելու պատկերացումն այնքան տարածված է եղել ինչ երբաբանական իրականության մեջ, որ Միոն լեռը Աստծուսց գրքում համարվել է հյուսիսում գտնվող, չնայած այն բարձրանում էր Երուսաղեմում «Տերը մեծ է և խիստ օրհնյալ մեք Աստծո բաղաքում, իր սուրբ լեռան վրա Ողջ երկրի արախարյունը հյուսիսային կողմերում եղող Միոն լեռն է Մեծ Թագավորի բաղաքը» (47/48, 1-2)

Հին Միջագետքում և հին երբայեցիների շրջանում աստվածների ժողովավայրի մասին եղած տեղեկությունները համադրելի են հյուսիս-սիլիական Ուզարիթ բաղաքից (Բ ա 14-13-րդ դդ) հայտնաբերված դիցարանական բնույթի հաղորդումների հետ. Դյանց համաձայն, գերագույն աստված Իլոսի բնակավայրում, որը

³³ ՀԱՊ, էջ 155, ՅԳ, Ե 78, ԱՆԷ Դ, Բ 93, ՈՍԴԵ, Ե 212, ՄՄ Բ 104 ՇԳԲԵ, Ե 245 433

³⁴ Lipinski, 1971, Բ 56

գտնվում էր Հայաստանի լեռներում³⁵ (ըստ քառանկյան ասքի ուշ խերական տարբերակի Արմ Եփրատի Մայա գետի ակունքի շրջանում³⁶) ժողովի և խնջույքի էին հավաքվում ուզարիթյան դի-գարանի աստվածները

Աստվածների ժողովայնայում նրանց խնջույքների մասին և անուղղակիորեն վկայում «Կ-իզամեշ» էպոսը, որի համաձայն Կիզամեշը Մաշու լեռները հաղթահարելուց (իմա՝ Հայկական լեռնաշխարհի մուտք գործելուց) հետո հանդիպում և Միդուրիին «աստվածների տնտեսուհուն», որը «տնական գարեջուր է հյու-յասիրում նրանց»³⁷ Միջագետքյան աստվածների խնջույքով են նշում նաև մարդու արարումը, որը կատարվեց Հայկական լեռնաշխարհում (տես «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» յաժնում)

Աստվածների ժողովատեղ լինելուց բացի, հնագույն առաջա-վոյրասիական հավաստիքներում Հայկական լեռնաշխարհը հա-մարվել է նաև առանձին աստվածների բնակավայրը կամ կապվել նրանց պաշտամունքի հետ Լեռնաշխարհի հետ են կապվել մի-ջագետքյան մեծ աստված ՀայաԵնկիլի և նրա որդի Կոմուզիի պաշտամունքը, որոնց մասին կիտավի առանձին Ըստ խոտիա-կան դիցաբանության Հայկական լեռնաշխարհի հարավում էին վաճակում միմյանց հաջորդաձ հրկու գերագույն աստվածների կա-գարան-պաշտամունքային կենտրոնները Կոմարիինը Ուրկի-ում (Մաշու/Մասիոն լեռների շրջանում) և Թեշուրինը Կոմմեում (Մեծ Հայքի Կորդվագ աշխարհի տարածքում)³⁸: Հայոց լեռնաշ-խարհը մի շայք ժողովուրդների ավանդապույրներում համարվել է Արև աստծո բնակատեղին, որունց անդրադարձանք նախորդ յաժնում

Հայկական լեռնաշխարհի աստվածարևակ տարածք լինելու մասին պատկերացումը չէր կարող գոյություն ունենալ Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, առանց նրա տեղաբնիկ-ների շրջանում լայն տարածում ունենալու Եվ որքան էլ քրիստո-նեության մուտքը Հայաստան ուղեկցվեց նախաքրիստոնեականի

³⁵ Lipinski, 1971, p. 41-57

³⁶ El, Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519. ԴՄԻ, c. 167-169
Lipinski, 1971, p. 56.

³⁷ ՀԱՊ, էջ 146; ԶԴ, c. 62; ANET, p. 89, ППДВ, c. 204, ЭГВВ, c. 125-126, 232, 409

³⁸ ДМ, c. 125-140; МИМ, т. 2, c. 28 (М. Л. Хачикян, "Кумарби"), МИМ, т. 2, c. 505 (В. В. Иванов, "Темур")

ոչնչացնամք, այդուհանդերձ, վաղ միջնադարի հայ մատենագրութիւնն էջերում պահպանվեցին նմանաբնույթ ուղղակի և անուղղակի տեղեկութիւններ ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ Փալատոս Բուզանդի Բարձր Հայքի Մեծ յեռր հայտնի է եղել իբրև «աստվածների տեղ»³⁹ Իսկ Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է որպէս «աշխարհի գագաթ»⁴⁰ Նույն աղբյուրը «աշխարհի գագաթ» պատկատիտոթոսով է հիշում Բարձր Հայքի հարեանութիւնը բարձրագոյ Բյուրակնի Սերմանց (Սրմանց) յեռր⁴¹, իսկ Բյուրակնի լեռներում, ըստ մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդագայտոյցների, գտնվել է երկրալինն դրախտը (տես «Աստժո պատկերով ու նմանութիւնը» բաժնում)

Ի մի բերելով առաջին բաժիններում ասվածը տեսնում ենք, որ շումերա-աքադական, բաբելոնյան, ուգարիտյան, քանանական, խուրաական, խեթական, հին եբրայական (աստվածաշնչյան) և հին հայկական աշխարհընկալումներում Հայաստանը վաղընջական ժամանակներից ի վեր ներկայացել է իբրև արաբչագործութեան կենտրոն, աստվածաբնակ երկիր, աստվածների ժայռվատեղ, կաճառ, ուր նրանք իսպառվել են և կարևորագույն խթնդիրներ լուծելու, և խնջույքների

ՈՍԿԵՔԵՐ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐԱԼԻ

Հին միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում ուշագրավ տեղեկութիւններ են պահպանվել Հարալի (տալբերակների Արալի, Արալու, Խարալի) երկրի մասին՝ Դրանց համաձայն, այն ներկայանում է ելեք կերպարով

ա) աստվածների բնակավայր նախքան մարդու արալումը, բաղաբակրթութեան բնօրրան,

բ) անդրաշխարհ,

գ) իրական մի երկիր, որը հարուստ էր ոսկու հանքերով⁴²

Հարալիին վերաբերող բոլոր վկայութիւնների բնութիւնից

³⁹ Փատտոսի Բիւզանդացոյ, 1912, էջ 327

⁴⁰ Երեմյան, 1963, էջ 106, Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291

⁴¹ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293

⁴² Հարալի երկրիս վերաբերող հիշատակութիւնների մասին տես Komoroczy, 1972, p. 113-123; AD, vol. I, part II, 1968, p. 226-227

պարզ է դառնում, որ այն եղել է իրական-պատմական մի ելակիր վկայված մինչև Ք.ա 7-րդ դարը, որի հետ կապված հնագույն պատկերացումները առասպելականացրել-վիպականագրել են այն նախ ներկայացնելով իբրև աստվածների բնակատեղի, սույա անդրաշխարհ՝ Բարերախտաբար, մեզ հասած գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է պարզել այդ նվիրական ու առեղծվածային, բայց և իրական երկրի տեղը

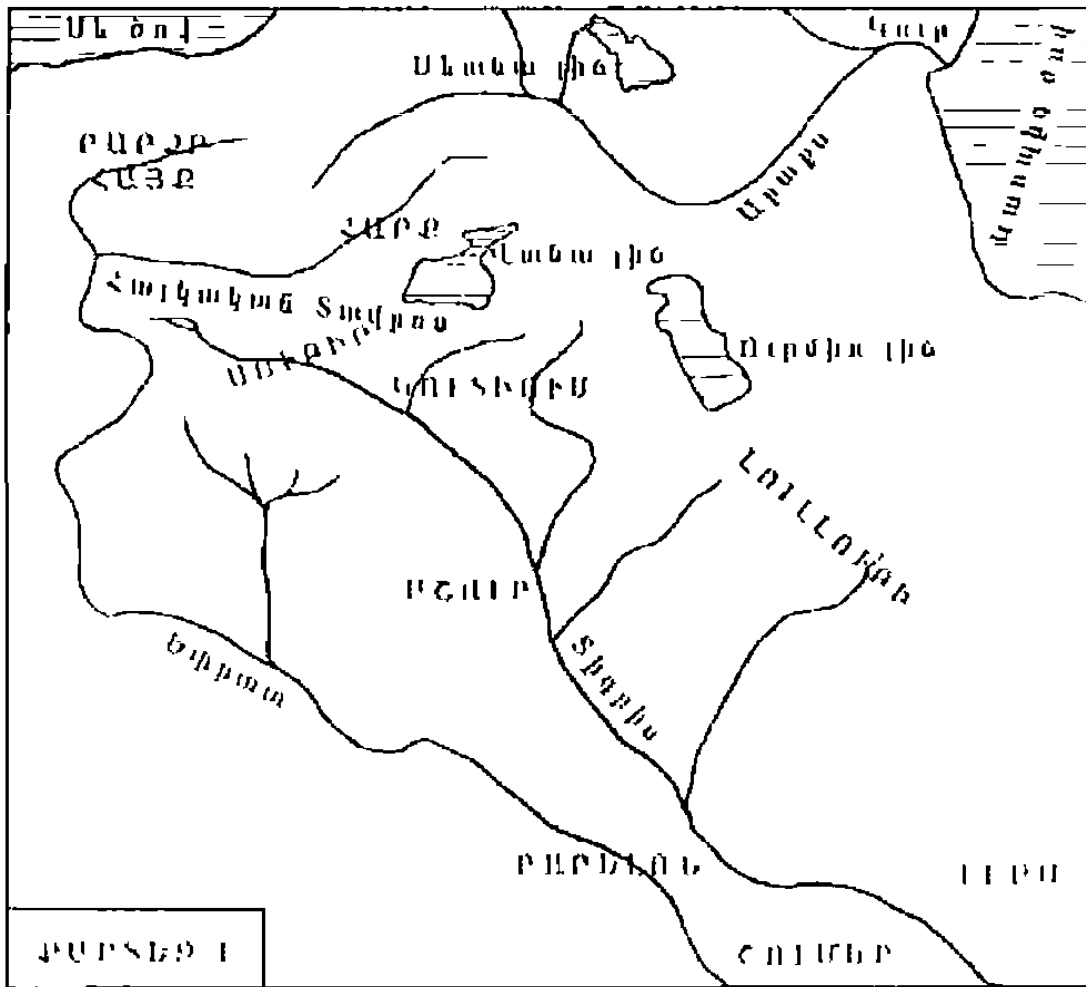
Խնդրի լուծման համար կարևոր նշանակություն ունի շումերական «Էնկի և Նինխուրսագ» վիպասքի Ք.ա. 20-18-րդ դարերով թվագրվող բնղմիջարկությունը, որը կարելի է կոչել «Գ ուլբ Թիլմու-Նի առետրի»⁴³

Վիպասքի մեզ հետաքրքրող հատվածի համաձայն Հարալիից ոսկի էր առաքվում Թիլմուն Տուգրիշ երկրի միջոցով՝ Պատմական Թիլմունը գտնվել է Պարսից ծագի Բակլեյնյան կղզիներում (տե՛ս «Շումերական դուսխտի առեղծվածը» բաժնում). Տուգրիշի վերաբերյալ ևս ունենք բազմաթիվ տեղեկություններ⁴⁴. Սարգոն Աշուրացին (Ք.ա. 19-րդ դ.) Տուգրիշը հիշատակում է Լուլլուբի (Ուրմիս լճից հարավ) և Սուբիր-Սուբարսու (հետագայի Արմե-Շուբրիան Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում և Միջագետքի հյուսիսում) երկրների միջև՝ Լուլլուբիի հարևանությամբ է կիշված Տուգրիշը նաև Խերական տերության մայրաքաղաքից գտնված խոռոիերեն մի բնագրում (Էլամ-Լուլլուբի-Տուգրիշ հերթականությամբ Էլամը ելակիր է Իրանական սարահարթի հարավ-արևմուտքում) Բաբելոնի նշանավոր արքա Համմուրապիի (Ք.ա. 18-րդ դ.) արձանագրություններից մեկում այն վկայված է Էլամից, Գուտիումից (Կուտիում Մեծ Հայքի Կոյսղաց աշխարհի տարածքում) և Սուբիրից հետո Իսկ հին աշուրական Շամշի-Ադադ I (Ք.ա. 19-18-րդ դդ.) արքան Տուգրիշը հիշատակում է Վերին երկրի հարևանությամբ վերջինս գտնվել է Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում Հայկական լեռնաշխարհում (որոշ հեղինակների կարծիքով, այն պետք է նույնացնել Բարձր Հայքի հետ) Այս տեղեկությունների ամփոփումից ակնհայտ է, որ Տուգրիշը տայածվել է Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն հարավում Լուլլուբու-

⁴³ Enki and Ninhursag, a Paradise Myth (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 37-41, ETCSL, 1.1.1 (հղումներով հանդերձ է Բնղմիջարկության ուսումնասիրությունը սե՛ս Коморова, 1976, с. 5-36

⁴⁴ Коморова, 1976, с. 12-13, прим. 26-36 (և հղված գրականությունը)

մի, Գուսխամի և Սուբիդի հարևանությամբ¹⁵ (տես քարտեզ 1)։ Ուստի և Հարալին պետք է վերադառնա Քաղկեդոնյան կողմերից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ ձգվող գծի շարունակության ոլորտում, ինչպես՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական կամ հյուսիսային շրջաններում։ Այս եզրահանգումը հաստատվում է մեկ այլ փաստով ևս՝ Հին աշխարհում հաճախ յուրօրինակ ապրանքների ստանում էին այստապրող երկրի անունը՝ Սուրապատից՝ Միջագետք առաքվող դոների մի տեսակը կոչվում է «Հարալի»¹⁶, ինչը, երե համադրենք մի կողմից Սուրապատի-Տուգրիշ ասեմանակցության, մյուս կողմից Հարալի և Տուգրիշի համանական հարևանության փաստելով, կատանաք Հարալի և Սուրապատի տարածքային համընկնում կամ մոտիկություն, քնպետ չի բացառվում, որ այստեղ գործ ունենք Հարալից Սուրապատի միջոցով Միջագետք առաքվող դրան տեսակի կետ։ Այս դեպքում Հարալին պետք է վերադառնա Սուրապատից հյուսիս կլիին Հայկական լեռնաշխարհում։

¹⁵ Տուգրիշի անդադրության վերաբերյալ տես Րաբրիլյան 1993 թ. 81 կողմը։
¹⁶ Տ. ԼԻՏ. ՄԹ vol. 6, 1956, p. 89

Ամփոփելով այս համառոտ տեղագրական վերլուծությունը արձանագրենք, որ Հարալին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, և հենց տեղանունն իսկ շատ հարագատ է հայաստանյան միջավայրին երկրանվան -(ա)լի վերջավորությունը (նաև հետագա -ալի տարբերակով) լայն տարածում ունի լեռնաշխարհի սեյսմոնուններում (Արամալի, Այալի, Մանանաղի, Կարանաղի, Սաղսաղի և այլն) Թե ավելի ճշգրիտ Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր ռասում է գտնվել Հարալին, դժվար է ասել Մեր նախորդ աշխատանքներից մեկում ենթադրել էինք, որ այն կարող է տեղայնագրվել Հայկական Տավրոսի լեռներում (Արլլ և Օրոլ գյուղերի կամ Գողդոնեոսի հիշատակած Արանե կայանի շրջանում) կամ, գուցե, Վանա լճից արևելք Արալեզը (Լեզը) գյուղի ու դաշտի տարածքում⁴⁷։ Չի բազառվում նաև Հարալի տեղանվան նույնությունը Հարք գալառանվան հետ, որի դեպքում կարելի է կապ տեսնել իսրոց անվանադիր նախնի, դյուզազև Հայկի հիմնած առաջին և ի պատիվ հայրերի (իմա աստվածների) անվանակոչած Հարք գալառի⁴⁸ ու աստվածների բնակատեղի Հարալի երկրի միջև Նշված յուրը ենթադրություններն, ինչ խտար, կարիք ունեն հետագա հանգամանալի հիմնավորման ներկայումս որոշակի է միայն Հարալի Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելը։

Հարալիի վերաբերյալ հաստակ ուսումնասիրության կեղինակ Գ Կոմորոզին այդ իրական երկրի առասպելականուսյունը բազառարում է երկու հիմնական պատճառներով Շումերից ու Արալից աննցած մեծ հեռավորության և ոսկու հանքերով հարուստ լինելու Վերջինս, ըստ նրա, նույնալիսի առասպելականուսյունի և իսսցրել Եսրլա երկիրը եգլպտացիների պատկերացումներում, «ազնլով ոսկի» ուննցող Եգլլիան Հին Կաակարանում և այլն⁴⁹ Մեր կողմից ավելյազնենք երրորդ գլխավոր պատճառը՝ այն, որ հին միջավոթյան պատկերացումներում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացել է իրրև աստվածարնակ, սրրագան տարածք, որի վերա-

Մովսիսյան, 1992, էջ 43-44

Մովսիսի Խոթենացու, 1913, էջ 33

Կոմորոզյ, 1972, ք 121-122: Հեռարքիլ Է, որ հայոց մեջ ոսկեյեև են համարել որախատալև Տիգրիսի ու Եգլաաալի ակոսրնկերը: Ըստ Գ Արգաննոյանցի ստման Տիգրիսի ակոսրնկերում «ամենայն ին» ոսկեյեև է Արևում ճարաարք ոսկեյեևոլ Եգլլ բոչնոլ ոսկեյոլև: Զայն Երգոլ հալոլ ի ճայն ոսկեյարարի Տարնր իստալ և յուտոլ ոսկի Մուսկուր ամենայն և ակնոսրեք ճարակոսր ակրնն ոսկի ակեղլի ոսկի» (Մովսեննոյանց, 1978, էջ 392) Էսկ Եգլլաար ակեղլ Է ստնոմ Մակեաուլ լեղլոլ

բերյալ վիաստերի արդեն հանդիպել ենք և դեռ կհանդիպենք.

Իսկ պահպանվե՞լ է սրբազան այդ երկրի մասին որևէ հիշողություն հայոց մեջ՝ Մի կողմ քողնելով Հարալի-Հարթ նույնության վերաբերյալ մեր ենթադրությունը տեսնում ենք, ուր հայոց դիցաբանական պատկերացումներում առկա են նման հիշողության հետքեր՝ Հայոց հին հավատքի համաձայն մարտադաշտում գոհված հերոսներիև հարություն էին տալիս «հարալեզ» («յարալեզ») կամ «արալեզ» կոչվող դիցաբանական էակները⁵⁰։ Դեռևս ուրարտագիտության հայր համարվող Ա Հ Սեյսը «արալեզ» անվան հիմքը կապում էր իլիւս արևելյան աղբյուրներից հայտնի անդրաշխարհի Արալիի (Հարալիի) հետ՝ վերջավորություն համարելով -եզ մասնիկը՝ Նրա հետ համաձայնելով Գ-ր Ղափանցյանը ցույց տվեց այդ մասնիկի առկայությունը հայերենի մի շարք կենդանական անվանումներում (խլեզ, բզեզ, լորեզ և այլն. հարալեզները ևս կենդանակերպ լին)⁵¹։ Հետագայում այս բազատությունն ընդունեցին ուրիշ գիտնականներ ևս

Այսպիսով, տեսնում ենք, ուր իհն առաջավորասիական պատկերացումներում իրրև աստվածարնակ ու սրբազան երկիր, իսկ հետագայում (կապված, թերևս, աստվածների սերնդավախության զաղափարրնկայման հետ) նաև անդրաշխարհ ներկայացող Հարալին իրական, պատմական մի տարածք է Հայկական լեռնաշխարհում՝ Վերջինիս բնակիչների վիցարանության մեջ պահպանվել է նրա մասին հիշողությունը անգամ քրիստոնեության ընդունումից յոասնամյակներ հետո. հայտնի է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի զին նրա հարազատները պեւել լին աշտարակի վրա հավատարով հարալեզների հարություն տալու շնորհին⁵²

«ԱՍՏԾՈ ՊԱՏԿԵՐՈՎ ՈՒ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ»...

Աստվածաշնչյան պատմության համաձայն արալչության վեցերորդ սրն Աստված արարեզ մարդուն երկրի հուլից (կապից) իր պատկերով ու նմանությամբ (Ծննդոց, 1, 26-28; 2, 7)՝ Վրանով ավարտվեց արարչագոյծությունը։ Աստված «այրևկրի կողմում»

⁵⁰ Արալեզների մասին հայ մատենագրության հաղորդումնեյ մակրամանս ըննությամբ՝ տես Մաաիկեան, 1930, էջ 107-170, Ղափուսեյան, 1941, էջ 28-34

⁵¹ Ղափուսեյան, 1944, էջ 10-12, 30-31

⁵² Փավստոս Բուզանդ, 1968 էջ 276

տնկեց դրախտը Եդեմը, ուր և բնակեցրեց մարդկության ատաջ-
նեկներին՝ Եդեմից բխում էր մեծ գետ, որը բաժանվում էր չորս գե-
տերի՝ Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ Առաջին երկու գետա-
նունների պարզաբանման շուրջ ցայսօր վեճերը չեն դադարում.
մինչդեռ Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքների Հայաստանում
գտնվելը բազմաթիվ գիտնականների հիմք է տվել Եդեմը Հայկա-
կան լեռնաշխարհում տեղայնացնելու⁵³ Այդ մասին է վկայում
նաև Եդեմի տեղադրությունը «արևելքի կողմում», որի վերաբերյալ
արդեն խոսվել է «Արևի երկիրը» բաժնում Ավելագեներ, որ Աստ-
վածաշնչում դրախտը ներկայանում է որպես «Աստծո սույր լեռ»
(Եզեկիել, 28, 13-14), ինչից կարելի է եզրակացնել Եդեմի լեռնա-
յին վայր լինելը

Եդեմի կարևոր բնութագրիչներից մեկը մայր գետն է, որը բա-
ժանվելով ճյուղերի՝ սոռոգում է դրախտն ու շրջակա երկրները
Մայր գետի մասին պատկերացումները վկայված են նաև Հին
Կտակարանից ավելի վաղ գրի առնված աղբյուրներում Ուզարի-
րի (հյսս Ափրիյա) Զ ա 14-13-րդ դարերով թվագրվող բնագրե-
րում գերագույն Աստված Իլուի կացարանը, որն ուղալիքյան
հավատալիքների համաձայն՝ եղել է ոչ միայն գերագույն աստծո
բնակատեղին և աստվածների ժողովի վայրը, այլև աշխարհա-
րարման կենտրոնը⁵⁴, նկարագրվում է մեծ Գևաի ակունքներում
(ինչը համահունչ է աստվածաշնչյան պատկերացումներին)

«Գիլգամեշ» էպոսի արադական սարքերակում ցրեղեղից
փրկված հերոսին աստվածներն անմահություն շնորհելով բնա-
կեցնում են «գետերի բերանի մոտ»⁵⁵ Այստեղ «գետերի բերանը»
նույնիմաստ է «գետերի ակունքի» հետ՝ բանի ու հնագույն մեջա-
գետքյան պատկերացումների համաձայն, գետերը (այլ թվում
Եփրատը, Տիգրիսը, նրանց ակունքը) բխում էին համաշխարհա-
յին ստորերկրյա օվկիանոսից, և այնտեղից երկիր արտանուսելու

⁵³ Եդեմի Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ մինչև XX դարասկիզբը
հայտնված տեսակետների բնութագրումը տե՛ս Ինճիճեան, 1835, էջ 244-271;
Այիշան, 1904, էջ 1-16, 249-254

⁵⁴ Lipinski, 1971, p. 41-57, Илюшман, 1987, с. 56, 85

⁵⁵ ՀԱՊ, էջ 161; ՉԴ, с. 78, ANET, p. 93; ППДБ, с. 212, MM, p. 109, ՉԴԲԲ с. 245,
433 ՀԱՊ-ում նշված է «գետաբերանի մոտ», ինչը ճիշտ չէ պետք է լինի
«գետերի բերանի» մոտ

տեղը գետաբերանն էր ստորերկյիլը ու ակունքը երկրի համար⁵⁶ Նույն աղբյուրը ներկայացնում է վրկված հերոսի բնակավայրի անմահության երկիրը, որը Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում էր, Մաշու (Մասիուս, Մասիոն) լեռնեկից Էլուսիս⁵⁷, այսինքն Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ռոշագրավ է, որ ջրհեղեղի մասին պատմող շումերական բնագրում վրկված հերոսին աստվածների բնակեցնում են Թիլմուն (Պիլմուն) երկրում, «որտեղից ծագում է այեր»⁵⁸ Արևի կազարանի, ծագման ու մայրամուտի տեղի վերաբերյալ պատկերացումներին արդեն անդրապարձել ենք, իսկ Թիլմունի շումերական դրախտի մասին խոսք կլինի հաջորդ բաժնում Այստեղ միայն արձանագրենք, որ ջրհեղեղի սրսամուրյան շումերական և արադական սաբբերակներում վրկվող հերոսը բնակություն է հաստատում դրախտում՝ գետի ակունքի կամ գետաբերանի մոտ՝ որն անմահության երկիրն էր (վերջինիս մասին մանրամասն տես «Անմահության դրամումներում Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում)

Նկ 6 Մարիու արարման մասին պատմող շումերական բնագիրը

⁵⁶ Նման պատկերացումը երկու անգամ ընդգծվում է «Վեկի և Նինիտուլասայ» վիպարում (տես ANET, p. 37-41, F.TCSL, 1 1 1, տող 40-43, 50-51 և նորամները)՝ Հմմտ. Lipinski, 1971, p. 51

⁵⁷ ՀԱՊ, էջ 143-144, ԳԴ, c. 57-59, ANET, p. 88-89, IIIJDB, c. 200-202, MM, p. 96-98, ՉԳՅԵ, c. 119-124, 230-231 403-408

⁵⁸ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44, Крaмep, 1965, c. 180 F.TCSL 1 7 4 (և հղված գրականությունը)

Մարդու արարման և աշխարհում նրա կոչման պլուժներ ենք գտնում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (գրի ամսված Հին Կտակարանից դարևր առաջ), որոնցից առանձնապես նշելի են շումերական «Էնկի և Նինմախ»⁵⁹ և արադական «Ատրախաս-սիս»⁶⁰ վիպասերը. Միջագետքյան ավանդության համաձայն, մարդու արարումից առաջ աստվածներն իրենք էին կառուցում կրկրային աշխատանքները. Ըստ շումերական «Էնկի և Նինմախ» վիպասքի՝ դա տեղի էր ունենում Հարախի երկրում. Դժվարություններով ու ճախարհություններով լի աշխատանքից ազատվելու նպատակով աստվածների ժողով են գումարում և խնդրում մայր դիցուհուն՝ ստեղծել մարդկային ցեղը, որը կաշխատեր ու կազատեր աստվածներին հողայնց Նինմախ աստվածուհին համաձայնում է և աստվածներից իմաստնազայնի Հայա-Էնկիի հետ ձեռնամուխ լինում մարդու արարմանը. Երկու աստվածները կապից ստեղծում են մարդուն և «կյանքի շունչ» հաղորդում նրան. Մարդու կապից կելամվելով ու «կյանքի շունչ» ստանալով ստեղծվելու մոտիվը հետագայում արտացոլվել է նախաստեղծ Ադամի պատմության մեջ և ստարածում գտել էին կրայական, քրիստոնեական ու մանևեդական կրոնական պատկերացումներում. Ուշագրայ է, որ շումերական ավանդագրայցք փորձում է յուրովի մեկնաբանել մարդկանց արատախոր տեսակների ծագումը. Նրչված վիպասքի համաձայն մարդու արարումից հետո աստվածները հավաքվում են խնջույքի նշկու նոր ստեղծագործույթյան ծնունդը, որի ժամանակ հայրած արայցագործ աստվածների կրկին փորձում են մարդ ստեղծել. Հարածույթյան պատճառով ճախողվելով նրանք ստեղծում են անկատար էակներ չձնկուարկրող կին, անսեռ մարդ և այլ արատներով մարդկանց տեսակներ. Այսինքն յու ծնե արատավորույթյանը հին միջագետքյան աշխարհընկալումներում համալսխում էր արարչագործույթյան մեջ աստվածային սխալի արդյունք. Մարդկանց գույգելով ստեղծելով աստվածները սահմանում են նրանց ճակատադիրը. որ այր ու կին «այտուհետ հավիտյանս» ապրեն միասին, շարունակվի մարդկային ցեղը, որի կոչումն է մշակել հողը, գրադվել անասնապահույթյամբ և այլ աշխատանքներով, ստագված բարիքների գումարելու-

⁵⁹ ETCSL, 1.1 2 (նղված գրականուրյանք կակղերձ)

⁶⁰ Atrahasis (tr. E.A. Speiser, A.K. Grayson), ANET, p. 104-106, 512-514, MML, p. 138, "Котла ботн, подобио людем" (Сказание об Атрахасенце) ЯОТСС, с. 51-75 (пер В. К. Афанасьевой)

թյամբ կերակրել աստվածներին, կատուցել նրանց պաշտամունքի տաճարներ և երկրպագել հավատարմորեն. մարդը մահկանացու է, իսկ նրա գործն՝ անցողիկ (նշված գաղափարները բազմիցս արտահայտված են նաև Հին Կտակարանի գրքերում)

Միջագետքյան արարչավայրի տեղը գտնելը մեծ դժվարություն չի հայուցում, քանի որ մեզ արդեն հայտնի է Հարայի երկրի տեղը (Հայկական լեռնաշխարհ), որ բնակվում էին աստվածները մարդու արարումից առաջ (տես «Ոսկեքեր երկիրը Հարայի» բաժնում) Բացի այդ, հայտնի է նաև աստվածների ժողովի վայրն՝ ըստ միջագետքյան (ինչպես և ուգարիթյան ու աստվածաշնչյան) հավատալիքների, որը նույնպես գտնվել է Հայաստանի լեռներում

Հատկանշական է, որ դրախտի պատկերումը կապված երկու մեծ գետերի (Եփրատի ու Տիգրիսի) լեռնային ափունքի հետ, հանդիպում է ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի և հյուսիսային Կովկասի հնագիտական հուշարձաններում⁶¹, ինչը ես հավաստում է նշված տարածքների հնագույն պատկերացումներում դրախտի մեր լեռնաշխարհում ներկայանալը:

Հասկանալիորեն Հայաստանի արարչագործության կենտրոն, դրախտավայր, մարդկության բնօրրան լինելու մասին պատկերացումները պետք է առարածված լինելն նախևառաջ հայ իրականության մեջ Այդ մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես վաղ միջնադարյան հայ մատենագրության Լճերում, այնպես էլ ժողովրդական ափանդազյույզներում Այդն անլրադարձել ենք «Աշխարհագրոյցում» Բարձր Հայրին արված բնորոշմանը. « բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայրի մնացած մասերից, այլև ողջ աշխարհից, այդ պատճառով Լ ճերան աշխարհի գագար են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը (Բարձր Հայրից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետերը»⁶². Իսկ Բարձր Հայրի Մեծ լեռը, Փախտոս Բուզանդի վկայությամբ, համարվել է «աստվածների տեղ»⁶³ Բացի աստվածաբնակ և աշխարհում բարձրագույնը լինելը, հատկանշական է Բարձր Հայրի աշխարհի չորս կողմերը (չորս) գետեր արձակելը, ինչը նույնանուն է դրախտի մասին

⁶¹ Ավետիսյան, Բորոխյան, 1999, էջ 34

⁶² Երեմյան, 1963, էջ 106: Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291

⁶³ Փախտոսի Բազանդացու, 1912, էջ 272

‘Դրախառի’ Հարսատանում գտնված յինկուռ մասին և խոսում նաև Եղիշեն «Արարածոց մեկնութիւն» աշխատության էջերում ելնելով Ասվածաշնչի մեկնության դիրքերից⁶⁷

‘Ինչ անցյալ դարում, ի մի բերելով Աստվածաշնչի, մասնագրական տեղեկությունների և ժողովրդական գրույցների տվյալները, ‘Առեղ Ալիշանը վարձել և տալ դրախառի տեղագրությունը՝ հանգելով հետևյալ պատկերին Ըստ նրա, դրախառ գտնվել է Քարձր Հայք նահանգի և հարակից տարածքներում՝ հայապում տաճրան ունենալով Հայկական Տավրոսի լեռները, արեմուտքում Եվրասիայի, հյուսիսում Տայք նահանգի Պարսիզագլոր գավառը (գավառանվան մեջ Ալիշանը պահպանված է համարում Եղենի արարեզի մասին հիշողությունը), արևելքում անցել Այրարատ և Տուրուբերան նահանգներով⁶⁸ (տե՛ս բարտեզ II-ը): Երև այսօր ևլ մեր ունեցած տվյալները տեղադրենք քարտեզին, կտուանանք նույն սահմաններն այն տախտի համար, ուր կին առաջափորասիական պատկերագրումների համաձայն, գտնվել և դրախառը, որում Աստոծ պատկերով ու նմանությամբ արարվել են մարդկության առաջնեկները

ՇՈՒՍԵՐԱԿԱՆ ԴՐԱԽՏԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Նախորդ էջերում արձանագրեցինք, որ Հայկական լեռնաշխարհը Առաջափոր Ասիայի վաղագույն եոզևոր բնկայումներում պատկերացվել և իրբև մի տալածք, որում ի սկզբանե բնակվել են աստվածները, ուր և արարել են առաջին մարդկանց՝ Առաջիկա ակնարկներում մենք դեռ կտևունենք, որ նույն պատկերագրումներում Հայաստանն ընկալվել է ոչ միայն որպես մարդկության բնօրրան, այլև վերածննդի երկիր (ջրհեղեղից իկտո) ուր պահվում են անմահության ու իմաստության խորհուրդները Այսարիբնկայումային այս կամատեքոտում բվում և, բև շումեկական ադրյուրներում իրբև դրախառ հանդես եկող Թիլմուն (‘) իլմուն) երկիրը ևս առանց երկմտանքի պետք և տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում՝ Սակայն այդ երկիրը հիշատակվում է միջագետքյան մի

⁶⁷ Խաչիկյան, 1992, էջ 245

⁶⁸ Ավույան 1904, էջ 10

չարք ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում (Ք.ա. 25-6-րդ դդ.)⁶⁹, որոնց քննությունը բույլ չի տալիս Թիլմունը Միջագետքից հյուսիս տեղադրել. Ստացվում է տարօրինակ մի իրավիճակ. մի կողմից Թիլմունը դրախտավայր է, անեղծ ու սրբազան երկիր, որը բնակվում են աստվածները, մյուս կողմից (ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում) այն ծովային առևտրի կենտրոն է, և արքաներն, անգամ նվաճելով, հարկատու են դարձնում այն Ի՞նչ առեղծված է սա, և ո՞րն է դրա լուծումը

Ոչ դիցարանական բնույթի արձանագրությունների հիման վրա Թիլմունի ամենահավանական և ընդունված տեղորոշումը Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում է⁷⁰. Թիլմունի վերաբերյալ հաղորդումների հակասությունը լուծելու նպատակով Փ Քորնուոյր ժամանակին առաջադրեց մի վարկած՝ ըստ որի շումերական քաղաքակրթության նախակյտղները բնակվել են Բահրեյնյան կղզիներում, ուստի դրանք շումերները համարել են դրախտ կապված նախնիների պաշտամունքի հետ⁷¹ Սակայն միջագետքյան և բահրեյնյան միևնույն (ուրեղյան) մշակոյթին պատկանող իրերի նեյտրոնային վերլուծությունը գույց է տալիս, որ վերջիններս ավելի ուշ շրջանի և բերված են Միջագետքից⁷². Հետևաբար, այս տարբերակով ևս անևնար է լուծել դիցարանական Թիլմունի տեղորոշման խնդիրը Նկատենք նաև, որ ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում Թիլմունը սովորաբար հանդես է գալիս Մագան և Մեյուխա երկրների հետ, ինչը չի հանդիպում դիցարանական բնագրերում

1914թ. հայտնաբերված ջրհեղեղի մասին հնագույն՝ շումերական բնագրի համաձայն, աղետից վրկված հերոս Ջիուսուդրան («շումերական Նոյը») աստվածների կամքով բնակեցվում է Թիլմունում, «որտեղից ծագում է արևը»⁷³ Այս արտահայտությունը պատճառ է դարձել, որ սյուշ ուսումնասիրողներ Թիլմունը տեղադրեն Շումերից արևելք և հասցնեն մինչև Հնդկաստան⁷⁴. Դա իրա-

⁶⁹ Թիլմունին վերաբերող հիշատակությունների մասին տես Cornwall, 1946, p. 31, Kramer, 1963(b), p. 112, 114, note 10 (և հղված գրականությունը); ԵսճԵս, 1984, c. 45-47, 170-175 և այլն

⁷⁰ Այդ տեսակետի ձևավորման ողջ պատմության ժամանակակից սկսած 1879 թվից, տես Ջ. Բիթթիլի վերունշջյալ աշխատության մեջ

⁷¹ Cornwall, 1946, p. 4.

⁷² Lloyd, 1978, p. 62-64

⁷³ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Kramer, 1965, c. 180, ETCSL, 1.7.4

⁷⁴ Տես, օրինակ, Kramer, 1963(b), p. 111-115

վացի լինել չի կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք «Արևի երկիրը» բաժնում, շումերա-արադական պատկերացումների խամաճույն արևը ծագում էր Մաշու (Մասիուս, Մասիոն) լեռներից և մայրամուտին վերադառնում այնտեղ՝ «Գիլգամեշ» էպոսում ևս ջրհեղեղից փրկված հերոսը բնակվում է Մաշու լեռներից հյուսիս, Այսինքըն ըստ հնագույն միջագետքյան հապաստալիքների՝ Թիլմունդրախտը նույն անմահության երկիրն է⁷⁵, որ հասնելու համար պետք էր հաղթահարել «ճանապարհը դեպի Արաստա», իսկ վերջինս Հայաստանի տարածքում հիշատակված առաջին պետականությունն է՝ Երե ասվածին ավելացնենք, որ Արաստան շումերական դիուզագնավելուց հայտնի է «աստվածալին սուրբ օրենքների երկիր» մակդիրով, սակ համադրելի է Աստվածաշնչի Արարառի հետ⁷⁶ (որն, ինչպես և Եղեմը, գտնվում էր «արևելքի կողմում»), իսականալի կղառնա, որ շումերների անմահության երկիր-դրախտը նույն Արաստան է կամ երկուսն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում

Նկ 7 Միջագետքյան կնքադրոշմ «մեղսակործություն» տեսարանով Կենտրոնում (իմաստության) ծառն է իր պտուղներով, աջում տղամարդ, ձախում կին, որի գլխավերևում գալթակիրտ օձն է (Ք ա. 3-րդ հազարամյակ)

Ստանում ենք երկու Թիլմուն հին Առաջախար Ասիայում դիցաբանական Թիլմունը՝ Հայկական լեռնաշխարհում և պատմական

⁷⁵ Նման կարծիք է հայտնել դոկտ. Ս Ն Բրամերը (Kramer, 1963 (b) p 111)

⁷⁶ Մանրամասն տես Հավելված Ա-ում

(ու դիցարանական) Թիլմունը՝ Բահրեյնյան կղզիներում (ԼՂ ա 25-6-յոյ դդ.) Երկու նույնանուն երկրների ձախն տեղեկությունները միակցության են միջազգային բնագրերում, ինչն էլ դարձել է հին արևելագիտության ամենից առեղծվածային խնդիրներից մեկի ծագման պատճառը Իսկ կապ ունենում նույնանուն այդ երկրները

Երեւանների համայնումը պատահական չէ (ինչը քիչ հավանական է), կարելի է ենթադրել Հայկական լեռնաշխարհից բնակչության մի մասի արտագաղթ Բահրեյնյան կղզիներ,⁷⁷ որի արդյունքում տեղի է ունեցել նաև տեղանվան փոխադրում Ե՞րբ կարող էր կատարվել նման արտագաղթ Վերջին սահմանագիծը կարող է լինել Ք ա մոտ 2500 թվականը, քանի որ այդ ժամանակվանից վկայված է Բահրեյնյան կղզիների Թիլմունը Հնարավոր արտագաղթի ժամանակագրական առավել հախնական սահմանը կարելի է համարել Ք ա 6-5-յոյ հազարամյակները կրթչումեյական քաղաքակրթության նախակյուլենյոյ շնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Սիջազեստի հյուսիսային շրջաններում (հնագիտության մեջ հայտնի Հաստոնյան մշակույթի տարածաշրջանում)⁷⁸ Ի դեպ, շումերների համար Հայկական լեռնաշխարհի սրբազան լինելը կարող էր պայմանավորված լինել իենց նշված հանգամանքով կապված նախնիների պաշտամունքի հետ ժամանակագրական այսչափ մեծ լեռնային պայմաններում հնագիտության տվյալները բոլոր են տալիս ավելի որոշակիացնել հեարավոր արտագաղթի ժամանակը Տարիներ շարունակ Բահրեյնյան կղզիներում պեղումներ իրականացված Տ Բիրբիո գրում է, որ այնտեղ հայտնաբերված վաղագույն շերտերը թվագրվում են Ք ա 28-յոյ դարով⁷⁹ Նույն այդ ժամանակաշրջանում է սկսվել Հայկական լեռնաշխարհից երբեք կատարված մեծագույն արտագաղթներից մեկը, ինչի արդյունքում Հայաստանի վաղբունգեդարյան (գիտական գրականության մեջ հայտնի է նաև այլ անուններով «Կուր-արաքսյան», «Շենգավիթյան», «Վաղ անդրկովկասյան», «Վաղ արևելատանաստղիական» և այլն)⁸⁰ մշակույթի կրողները հյուսիսում հասան Հյուսիսային Կովկաս, հարավում Պաղեստին (վերջինիս Բիրբեր-Կերակ հնավայրի անունով էլ

Афанасьева, 1983, с 66-75

Խոհու, 1984, с 346 (ժամանակագրական արդյունավոր)

Burney, Lang 1971, p 44

հնագիտության մեջ կոչվում է տարածված մշակույթը)⁸⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, այս իրողության հետ է կապվում նաև Բահրեյնյան Թիլմունի հիմնումը։ Ավելոյդ չենք համարում նշել, որ Ք ա. մոտ 28-րդ դարում Հայկական լեռնաշխարհից Միջագետքի հարավ կատարված արտագաղթը փաստվում է նաև շումերական գրավոր աղբյուրներով (դրան կանդրադառնանք այլ առիթով)։

Կա կարծիք, որ Դիլմունը (Թիլմունը) պետք է նույնացնել Ուրմիտ լճից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Դիլմանի դաշտավայրի հետ⁸¹։ Նման եզրահանգումն արվել է հիմք ընդունելով անունների նմանությունը, և չի բացատրվել Ք.ա. 25-6-րդ դարերի պատմական տեղեկությունների հետ հակասությունը։ Բացի այդ, Դիլման տեղանունը չի հիշվում վաղ շրջանի աղբյուրներում և ենթադրվում է, որ այն ծագել է միջնադարում Հայաստան ներխուժած դելմիկների ցեղանունից⁸²։ Նշված հանգամանքները հաշվի առնելով՝ քիչ հավանական ենք համարում Դիլմուն-Դիլման նույնացումը (հատկապես հինգ հազար տարում տեղանվան անփոփոխ մնալը)⁸³։

ԱՆԴՐԱՇԽԱՐՀԸ

Սեպագիր դարությունը ստեղծող շումերների լեզվում kur բառն ունի «լեռ, երկիր, լեռնային երկիր, թշնամի երկիր, անդրաշխարհ» իմաստները⁸⁴։ «Լեռ» և «երկիր» բառերի համարժեքությունը մասնագետներին հիմք է տվել եզրակացնելու, որ շումերական նախահայրենիքն, ի տարբերություն Միջագետքի հարավի, եղել է լեռնային տարածք, իսկ նույն տերմինի վերալմաստավորումն իբրև «թշնամի երկիր» և «անդրաշխարհ», բերև, հետուզա պատմական իրադարձությունների ազդեցության արդյունք է։ Հատկա-

⁸⁰ Mellaart, 1957, Burney, 1958 Խանգաղյան, 1967, էջ 91-94, Burney, Long, 1971, p 43-85, Sagona, 1984 (և հղված գրականությունը)։

⁸¹ Այդ տեսակետը գրույցի ընթացքում մեզ հայտնել է Գևորգ Ջախոյանը։

⁸² ՀՀՇՏԲ, հ 2, Ե., 1988, էջ 113

⁸³ Ենթադրում ենք, որ Հայաստանում Թիլմուն անվան հիշողությունը կարող է պահպանված լինել Կորդոքի Թման (նաև Թմնիս) և Մոփքի Թմնիս տեղանուններում։ Մոփքի Թմնիսը գտնվել է Եփրատի ափին և մտնում է Այլիզանի ուրվագծած դրախտի սահմանների մեջ, իսկ Կորդոքաց աշխարհի Թմանը՝ Արարտու լեռան լանջին, որի հետ են կապվում համաշխարհային ջրհեղեղի մասին մի քանի հին ավանդալույցներ

⁸⁴ Kramer, 1961, p 76, MHM, 1 2, 1992, c 29 (В К Ашуртасева, 'Кур')

նշական է, որ kur-ը ոչ միայն հասարակ գոյական է, այլև որոշակի մի երկրի անվանում՝ Վերջինիս մասին տեղեկությունների ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է ինտելեկտուալ տեսանկյունից, ևստեղծագործական, Հայաստանի մասին հնագույն պատկերացումների ամբողջացման առումով

Կուրն, ըստ շումերա-աքադական աղբյուրների, չափազանց հեռավոր մի երկիր է՝ Այդ երկրի տեղորոշման հարցում մեզ օգնում են շումերական «Նինուրթա աստծո սխարանքներն ու գործերը»⁸⁵ և «Ինաննանն ու Էբիխը»⁸⁶ վիպասքերը Առաջինի համաձայն, Կուր երկրի կրեշատեսք մեծագոր Ասագ (աքադ Ասակիու) աստծո դեմ մարտնչում է միջագետքյան պատերազմի ու երկրագործության աստված Նինուրթան, բայց պայտվելով «թռչունի պես» փախչում է՝ Ի վերջո, նրան հաջողվում է հասնել Ասագին, որի կացարանը (անդրաշխարհ Կուրը) Տիգրիսի ակունքների շրջանն էր (Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան)։ Միջագետքյան անդրաշխարհի սեպայնացումը լիովին համապատասխանում է հնագույն հայկական համարժեք հավատալիքներին։ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ միջագետքյան անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի անունը փոխարինված է Անգեղով (Թագավորաց Գ, 17, 30), ինչը գուցե է տալիս վերջինիս նույն դերը կատարելը հայոց հին դիցաբանում։ Իսկ Անգեղի պաշտամունքի կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր հենց Տիգրիսի ակունքներում (Այճնիք նահանգում)

«Ինաննանն ու Էբիխը» վիպասքում ևս ներկայացվում է միջագետքյան աստծո պայքարն ընդդեմ Կուրի, որն այս անգամ հանդես է գալիս Էբիխ լեռան տեսքով⁸⁷ Վերջինս գտնվում է Լուլլուքի երկրում՝ Ռորմիո լճից հարավ⁸⁸, ինչը ցույց է տալիս, որ, ըստ միջագետքյան հավատալիքների, այդ շրջանը ևս մտնում էր անդրաշխարհի վերգետնյա սահմանների մեջ՝ «Ռսկեբեր երկիրը Հարալի» բաժնում արդեն ասվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող Հարալին ևս իրական պատմական տարածք լինելով նախ համարվել է աստվածների բնակավայր, ապա՝ անդրաշխարհ։ Այդ առումով ուշագրավ է հին միջագետքյան աշխարհըն-

van Dijk, 1983, Kramer, 1961, p 79-82, Крамер, 1965, с 206-208; ETCSL, I 6 2 (նդումներով)։

⁸⁵ Kramer, 1961, p 82-83, ETCSL, I 3 2 (և հղված գրականությունը),

Kramer, 1961, p 82-83, ETCSL, I 3 2 (և հղումները)

Լուլլուքի մասին տես Klengel, 1966, S 349-371

կալումներում Հայկական լեռնաշխարհի աստվածայնության լնկալման երկակիությունը և դրական, և բացասական բնորոշումներով Ընդ որում, դրականը (աստվածների ու անմահության երկիրը, դրախտը) գտնվում էր հյուսիսում, իսկ բացասականը նրանից հարավ, դրա համար էլ անմահություն որոնող հերոսը Միջագետքից պետք է անցներ Մաշու լեռները, որն աստվածների ու մարդկանց աշխարհի սահամանագիծն էր, հաղթահարելը մութ աշխարհն ու մահվան օրերը և նոր միայն հասներ հավիտենական երանության երկիր: Նույնպիսի դիրք ունեն մաև դրախտն ու անդրաշխարհը հայկական հավատալիքներում Բարձր Հայքը և Բյուրակնի լեռները հյուսիսում, Անգեղ տունը հարավում (ավելի մանրամասն տես ստորև)

Փոքր-ինչ շեղվելով նյութից ցանկանում ենք մեկ անգամ ևս ընդգծել շումերա-աքադական աղբյուրների (այդ բլում անդրաշխարհ Կուրին վերարերսը) ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար և մի քանի նկատառումներ, որոնք կարող են զարգացվել հետագայում: Ասագ (Ասակկու) աստվածը, որի կացարանը (իմա՝ պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը) Հայկական Տավրոսն էր, կարող էր հարաստանյան քաղում այլ աստվածների նման իր անունը թողնել Հայոց Բուն տոմարում հայկական օրագույցի ամսվա 17-րդ օրանունն է «Ասակ»⁹⁰ Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանվել են «ասակ» հիմքով բազմաթիվ տեղանուններ Հնայրավոր է ենթադրել մաև այս դիցանվան կապը Աստվածաշնչի մեկնություններում Հայաստանին տրված «Ասրանազյան» անվան հետ. ըստ Ծննդոց գրքի (10, 3), Թորգոմն ու Ասրանազը եղբայրներ էին Սյանց կողքին անհետապրքիր չէ նշեն որ, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի բերած վկայության, իսպելը հնում կոչվել են «սակել» (հմմտ Սկալորդի=Հայկազն, (հ)ակալթ=հալթ)⁹¹. Իսկ Ասագի ծննդյան պատմությունը բազմաթիվ մանրամասներով բնագրային նմանություններ ու համապատասխանություններ ունի Վահագնի ծննդյան հիմնի հետ⁹¹. Կուրի հետ կարող է առնչվել Հայկական լեռնաշխարհում Վանի քաղավարության և ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում մեծ տարածում ստացած հնդեվրոպական Կուեռա աստծո պաշտամունքը⁹² (թեպևու այդ մասին կրա-

⁹⁰ Անանիա Երևակացի, 1979, էջ 257

⁹¹ Ալիշան, 1904, էջ 55-57

⁹¹ Petrosyan, 2002, p 38-40, Петросян, 2002, с. 43-44

⁹² Կուեռա-Կուռալի պաշտամունքի մասին տես Հմարակյան, 1990, էջ 152-166

տարակված աշխատանքներ չկան, մնան կայծիքի են մեր գիտնականներից շատերը)՝ Կուեռան Կուառ անվամբ հիշվույ՛ | Ջե-նոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի կողմից որպես Վահագն-Գիսանեի և Աստղիկ-Անահիտ-Գեմեստի ավագ որդին⁹³ թերևս կարելի է շարունակել թեմային վերաբերող սկաստառումների շարքը (որոնց մի մասը կարող է և մերժվել հետագայում), սակայն ասվածը բավարար համարելով անցնենք համաշխարհային ջրհեղեղի մասին ավանդապատումներին

«ԵՐԲ ՋՐՀԵՂԵՂԸ ՍՐԲԵՑ ԱՄԵՆ ԲԱՆ»...

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ են պահպանվել տարբեր մայրցամաքներում ապրող ժողովուրդների ավանդազրույցներում⁹⁴։ Դրանց մեջ առեմնճանում են մի խումբ պատմություններ, որոնք սյուժետային մանրամասներով առավել մոտ ու կապված լինելով՝ գրի են առնվել հին Առաջավոր Ասիայում

Մեծ ջրհեղեղի մասին գրի առնված հնագույն պատմությունը շումերական է, որի գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ 1914 թվականին⁹⁵ Մյունչ աղ՝ 1872 թվականին, Ջ. Սմիթը հրատարակել էր ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան (աքադական) պատումը «Գիլգամեշ» էպոսի 11-րդ պնակիսը⁹⁶, որն իր մանրամասներով գրեթե նույնատիպ է Աստվածաշնչի պատմության հետ. Երկու պատմությունների համաձայն էլ մարդկանց սրբապղծությունը սպասում է աստվածային համբերությունը, ինչի արդյունքում մարդկությունը դատապարտվում է կործանման ջրհեղեղով Սակայն աստվածային ամենատես ու արդարադատ աչքից չեն խուսափում մի քանի բարեպաշտներ, ոյունք վրկվում են տապանով՝ հանգրվանելով լեռան կամ լեռների վրա Ջրհեղեղի ավարտը վրկվածներն իմանում են տապանից քոչուններ արձակելով :

⁹³ Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 47 Դիցանունների համարժեքությունը վերականգնումը տե՛ս Խալսթյան, 1893 էջ 20-27, 54-60: Իմնա Հմայակյան, 1990, էջ 154-160:

⁹⁴ Դրանց մեծագույն մասը տե՛ս Փրեթեր, 1985, է 63-159

⁹⁵ ANET, p 42-44, Kramer, 1965, c 175-180, ETCSL, i 74

⁹⁶ ՀԱՊ, էջ 155-165, ՅԳ, է. 72-82, ANET, p 88-89, ППДВ, с 211-220, MM p. 109-120, ЭГВВ, с 238-249, 424-438

Նկ. 8
Համաշխարհային
ջրհեղեղի մասին
ինագույն՝ շումերական
քնագիրը

Աստվածաշնչում փրկության վայրը Արարատի լեռներն են (Ծննդոց, 8. 1-4), իսկ «Դ իզգամեշ» էպոսում Նիմուշ (այլ ընթերցմամբ Նիսիր)⁹⁷ լեռը Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Ոյ միջագետքյան և նրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդես գալիս որպես փրկիչ տարածք, ապահովել է նաև Բերոսոսի (որի մասին խոսվել է «Աստվածների մոտ Հայաստան» բաժնում), Ալեքսանդր Բազմավեպի, Աբյուղենոսի⁹⁸, Հիերոնիմոս

⁹⁷ Ավանդաբար ընդունված է տեղանվան Նիսիր (Նիցիր) ընթերցումը, սակայն ելնելով որոշ փաստերի առկայությունից՝ առաջադրվել է ավելի նախընտրելի համարվող Նիմուշ ընթերցումը (Lambert, 1986, p. 185-186)

⁹⁸ Ալեքսանդր Բազմավեպի և Աբյուղենոսի հատվածների (որոնց սկզբնաղբյուրը Բերոսոսն է) մեկ են հասել Եգիպտոս Կեսարացու կրկի միջոցով Ալեքսանդր Բազմավեպ «... և եթե տեղին՝ յորում վայրի կեալ կալին Հայոց աշխարհն է»։ Աբյուղենոս «... և նաև երեալ յաշխարհն Հայոց դադարեր. և, ի վաչտից ղեղ ոգևականություն քնակչազ աշխարհին պարզներ» (տես Եսեքի Պամփիլեայ Կեսարացույ, 1818, էջ 18 և 25). Հիերոնիմոս Եգիպտացու («որը գրել է Փյունիկիայի ինստիտուցիոնը»), Մնասեասի տեղեկությունների մասին մեկ հաղորդում է Հովսեփոս Փլավիոսը, որը մեջբերում է նաև մի հատված Նիկողայոս Դամաս-

Եգիպտացու, Մնասեասի, Նիկողայոս Դամասկոսցու, Հովսեփոս Փլավիոսի, Եվսեբեոս Կեսարացու և այլոց հաղորդումներից⁹⁹ Ուշագրավ է, որ դուրանյան ջրհեղեղի պատմությունը ևս (նույնպես առաջավորասիական ծագում ունեցող) Հայատտանի հարավը Ջուդի լեռն է համարում փրկության վայրը «Եվ ջուրը նվազեց, կատարվեց Աստծո դասաստանը, և այն (տապանը - Ա Մ) կանգ առավ Ջուդի լեռան վրա» (Լույան, 11, 47)։ Նույն շրջանում է հանգրվանում տապանը նաև Խորենացու վկայակոչած Ուլիմպիոսի ֆիլիստինացի հին անգիր գրույցներում¹⁰⁰։ Իսկ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում Կորդվայց լեռների տարածքում հիշատակվում է Արարտու լեռը¹⁰¹։

Ջրհեղեղի մասին շումերական բնագրում, թերևս վնասվելու սլաոնճառով, բացակայում է վրկարար տարածքի անունը Բարեբախտաբար, այդ բացթողումը հնարավոր է լրացնել շումերական մեկ այլ բնագրի Խաղորդմամբ, որում Արաստա երկրի ժողովրդին ստրկում է հետևյալ բնորոշումը

. նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,
այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան¹⁰²

Արատտան Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս Խայտնի առաջին պետությունն է (վկայված Գ ա 28-րդ դարից), որը թե անվամբ, թե տեղագրորեն և թե ջրհեղեղի հետ կապված ավանդությանը զուգադրելի ու նույնական է Աստվածաշնչի Արարտաի հետ Արատտա-Արարատը փրկիչ երկիր է հանդիսանում ինչպես շու-

կոսցու երկից (Flavius Joseph, 1840, p 9-10 Николас Дамаскский 1960, N 4, с 211-212, Josephus Flavius, 1961 p 44-47; Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնարարություն, էջ 54-55, Иссуф Флавий, 2000, с 17-19) և Դամասկոսցու հաղորդմանը կանոնադառնանք Հավելված Բ-ում

⁹⁹ Եվսեբեոս Կեսարացու Հիերոնիմոսի Եվստատիոս Անտիոքցու, Հովհանն Ռոկեբերանի, Թեոդորևտոսի, Իսիդոր Սևիլացու, Եպիփանի մեկնարանական երկերի համապատասխան հատվածները եղումներով տես Ինգլիզեան, 1947 էջ 9-21

¹⁰⁰ Մովսիսի Խորենացույ, 1913, էջ 25-26, Մովսես Խորենացի, 1981, էջ 105-106.

¹⁰¹ Հիշատակվում է Աշուրնասիրապալ II-ի կողմից (նաև Արարադի, Արբեդի տարբերակներով), տես Luckenbill, 1926, # 441, p 142-143; Дьяконов 1951, N 2, с. 285, 289 прим 12, Grayson, 1976, # 546, p 123

¹⁰² Kramer, 1952, p 42-43; Кауера, 1964 с 218 Cohen, 1973, p 140, I FCSL, I § 2 3 (եղված գրականությանը հանդերձ)

մերական, այնպես էլ աստվածաշնչյան աշխարհընկալումներում
Ընդ որում, Աստվածաշնչի համաձայն Արարատի լեռներում
կնքվեց Աստծո և մարդկության հավիտենական ուխտը, որի խոր-
հըրդանշանը դարձավ ծիածանը (Ծննդոց, 9, 12-13)

Գալով փրկարար տապանի հանգյալանասեղին նշենք, որ թե
հին հեղինակները և թե սերնդեսերունդ փոխանցված ավանդա-
գրույցները մատնանշում են իջման երկու շրջան՝ Հայաստանի
կարավր (Կորդվագ լեռներ) և լեռնաշխարհի կենտրոնում գտնվող
Մեծ Մասիս-Արարատը՝ Սկզբնաղբյուրների մի խումբ էլ պարզա-
պես նշում է, որ փրկության նախն իջել է Հայաստանի լեռներում
առանց որոշակիացնելու տեղը՝ Երեք դեպքում էլ վկայում է հնա-
գույն առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայաստանի
հանդես գալիս իբրև մարդկության վերածննդի երկիր, նոր մայր-
կության կայրենիք։ Ջրհեղեղից հետո մարդկության վերապրումը
յուրօրինակ մի նոր արարչագործություն էր, և ոչ պատահականո-
րեն այն տեղի է ունենում մարդկության արարման վայրում՝ Հայ-
կական լեռնաշխարհում՝ Պատահական չէ նաև, որ հնում մի շարք
ժողովուրդների դիցա-վիպական պատկերացումներում առաջին
մայրու ծննդավայրն ու ջրհեղեղից փրկվելու տեղը համարվել են
Երկրի պոլոսը, ուր գտնվում էր աշխարհի առանցքը, որը և աշ-
խարհի կենտրոնն էր¹⁰³։ Հենց այդպիսի ձևակերպմամբ է պահ-
պանվել ջրհեղեղի պատմությունը Թովմա Արծրունու մոտ
«Աստվածային հրամանը կատարվելուց հետո այնժամի ջրերը
տապանը բերեցին արևեք՝ աշխարհի կենտրոն, և այն նստեց
Կորդվագ լեռներից։ Եվ նաևապես զոհության զոհեր մատուցեց
Աստծուն, որը խոստացավ աղևս նույնը շիստուգեց աշխարհին,
հավիտենական ուխտ հաստատեց «Իմ աղեղը պետք է դնեն ամ-
պի մեջ», որը ծիածանն է, որ ոճանք համարում են ամպից գատ-
ված հուր, իսկ կռապաշտների որդիները Արամսգյի գոտի»¹⁰⁴

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին ավանդագրույցներ են գո-
յություն ունեցել նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում՝ Մի
գրույցի համաձայն հայոց Արամսգո և րադեազվոց Թրուջան
աստվածների միջև թշնամություն կար, և Արամսգոյը հաղթելով
ջրախեղդ արեց Թրուջանին¹⁰⁵ (սա, բերևա, Հայաստան-Միջա-

¹⁰³ МИМ, т. 2, 1992, с. 350 (В. И. Топоров, "Путь земли")

¹⁰⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, 1985, էջ 32-33

¹⁰⁵ Ալիշուս, 1904, էջ 44

գետք հնագույն հարաբերությունների արտացոլումն է դիցարանության յեզվով) Մեկ այլ պատմության համաձայն՝ Նիր Կարինը երկրների պատմվածքն է, որից բավական է ջրհեղեղի երկրի վրա և թողել իր հետքը երկնքում ի տես մարդկանց¹⁰⁶ Հայկական ավանդությունը յուրօրինակ մի փառաբանություն-օրհներգ է Մեծ Մասիսին փյուկարար տապանին հայոց լեռները խորհուրդ ևն տալիս գնալ դեպի մայր լեռը, որ մեծ ու բարձր է բոլորից¹⁰⁷

Քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական ավանդույթային (որոնց մի մասը մոռացվեց) միաձուլվեցին աստվածաշնչյան պատմության հետ, և ձևավորվեց մի նոր սովանդակ, որը դեռևս կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության (տես նաև Հավելված Բ-ում)։

ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ. ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Աստվածաշնչի հայտնի պատմության համաձայն Աստված Եդեմի կենտրոնում տնկեց կենաց, բարու և չարի իմացության ու բազմաթիվ մրգատու ծառեր պատվիրելով ուտել միայն մրգատու ծառերի պտուղները Օձի միջամտության շնորհիվ առաջնաստեղծ մարդիկ ճաշակեցին բարու և չարի իմացության ծառի արգելված պտուղը, բացվեցին նրանց աչքերն, ու աստվածների նման նրանք ճանաչեցին բարին ու չարը Եվ գգոշանալով, որ մարդիկ կճաշակեն նաև կենաց ծառի պտուղը, կանմահանան ու կաստվածանան, Աստված վտարեց մարդկանց դրախտից և դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհներից պահապանեց դրեզ քերովքներին ու քոցեպեն սուրը (Ծննդոց, 2,8-3,24)

Աստվածաշնչյան ընկալմամբ աստվածայինի ու կենդանականի միջև կա երկու խոշոր անջրպետ՝ իմաստությունն ու անմահությունը՝ Երկու աստվածային հատկանիշները խորհրդանշող սրբազան ծառերն աճում էին դրախտում (ոյն այսարչագործու-

¹⁰⁶ Կանաքսեյան, 1969, էջ 7, 420

¹⁰⁷ Ղանալանյան 1969, էջ 12, 24, 26, 54 Ուշագրավ է, որ այս պլոտեն տարածվելով ընկել է ջրհեղեղի «կովկասյան տարբերակի» նիմքում, լատ որի տապանը նախ քշվել է Կապեկ լեռան կողմը և երկու կեսի բաժանել նրա գազարը, հետո հասել Արարատ լեռանը և դադար առել նրա վրա (Ղանալանյան, 1969, էջ 647)

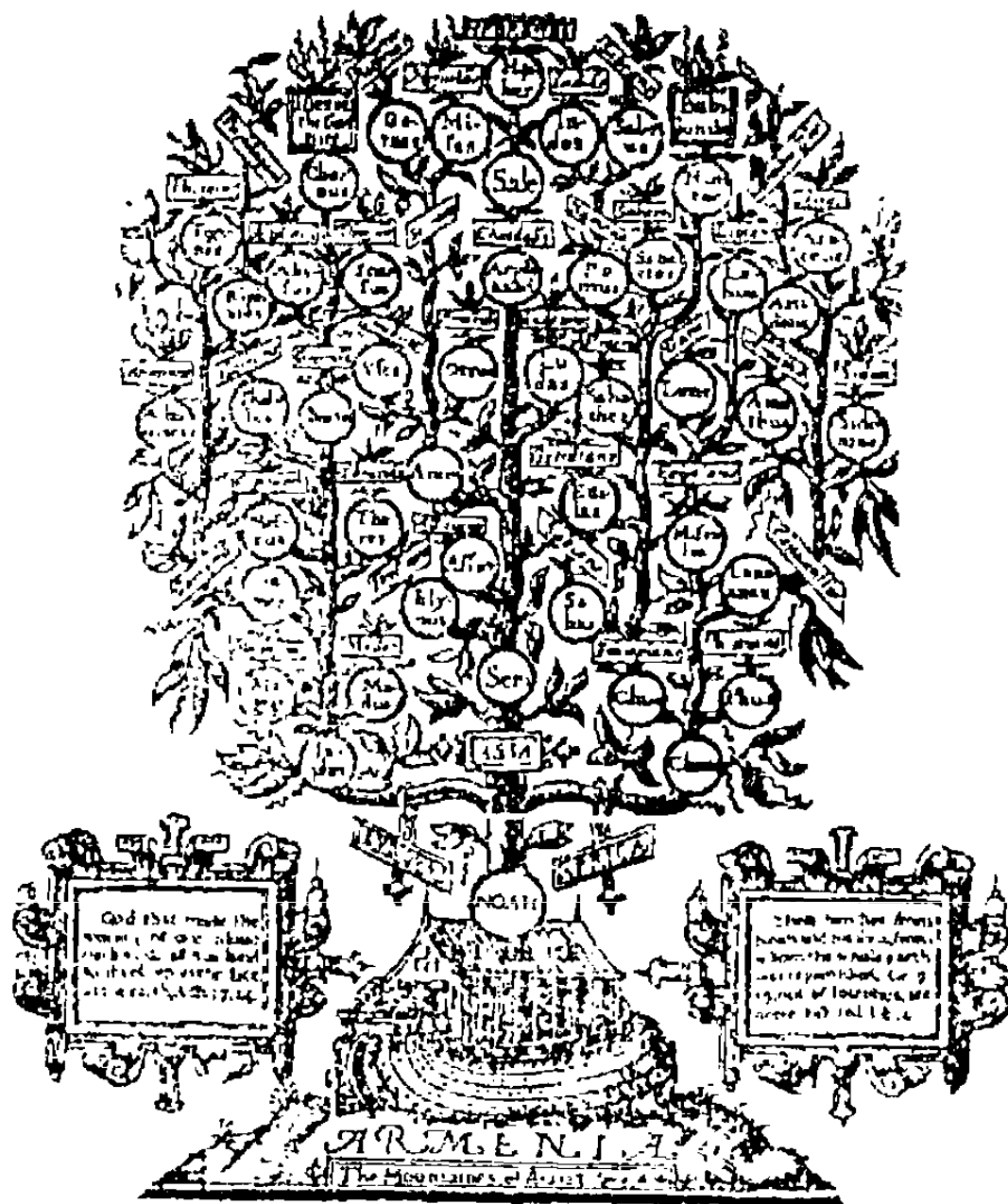
յան ու աշխարհի կենսությունն էլ), որի տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է վաղուց Ռուսի, Հայաստանի մասին աստվածաշնչյան պատկերացումների շարքում (դրախտ, մարդկության վերածննդի երկիր, Աստուծո և մարդկանց հավիտենական ուխտի երկիր) պետք է ընդգծել իմաստության ու անմահության խորհուրդներ կրելը ևս

Արդեն նշվել է, որ Հին Կտակարանի մի շարք սյուժեների ու պատկերացումների ակունքները կապվում են հին Միջագետքի հետ Բագաուություն շեն կազմում ևս իմաստության ու անմահության խորհուրդներին առնչվող թեմաները Խե Աստվածաշնչյուն և թե միջագետքյան հնագույն բնագրերում մայրը հասու է լինում միայն ինաստությանը (օժտվում բանականությամբ), բայց մնում է մահկանացու՝ միջին դիրք գրավելով աստվածայինի ու կենդանականի միջև՝ Կրանով նա, սակայն շղաղարեց անմահության ձգտելուց, և հավիտենական կյանքի պոնումը դարձավ մայրու մշտական ուղեկիցը Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահությունն որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասելը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով Շումերական «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը ոչոշում է սողեյվել անմահության երկիր, որին հասնելու համար Ռիու (Արև) աստվածը նրան սափա է «դեպի Արատուա ճանապարհը ցույց տվար» յոր ուղեցույցներ¹⁰⁸ «Գիլգամեշ» Էպոսի խեթական տարբերակում հերոսն ընկելուց հետո մեկնում է անմահության որոնման Եփրատի հուսանքն ի վեր¹⁰⁹ Իսկ Լայոսի բարեգույնյան տարբերակում Գիլգամեշը հաղթահարում է Մաշու լեռներն ու տասներկու ասպարեզ ձգվող բանձրը խավարը, հասնում դրախտ հիշեցնող բարեկի ալգին, ապա անցնում մահվան ցրերը, հանդիպում ջրհեղեղից փրկված ու անմահություն ստացած հերոսին, նրա շնորհիվ ձևոր է բերում «անմահության ծաղիկը», որը վերադարձի ճանապարհին նրանից գողանում է օձը¹¹⁰ Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչյուն ևս մարդկությունը մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով՝

¹⁰⁸ ՈՒՄԸ, Ե 131 ԼԻՇՆ 1815 է, Խայերեն թարգմանարարը «Գալուն», 1994, N 4, էջ 90-

¹⁰⁹ MM, p 127, note 32.

¹¹⁰ ՀԱՊ, էջ 163-165; ՉԴ, Ե 81, ՈՒՄԸ, Ե 219, ANET, p 88-89, MM, p 119, ՉԴԲԸ Ե 152-153, 248, 437

Նկ 9 Այս պատկերը վերցված է 1634 թ. ընդունված յուրս տեսած Ալեքսանդրից, որում Հայաստանը ներկայացված է որպես հունարեն ժարդհոբյան ծննդախաղ

Գիլգամեշի հետ կապված անմահության մասին պատկերա-
ցումները Առաջավոր Ասիայում պահպանվում են բալախանի
երկար անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարի-
նում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին Անմահության հասնելու հա-
մար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վեպի (գրի առևանգ Էս-
240թ), բռնում է «ճանապարհը դեպի Հայոց երկիր, սրանդ ա-
կունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»¹¹¹ Եւս հասնում է կրաշք-երկիր.

¹¹¹ Lipinski, 1971 թ 46

ապա անցնում մութ աշխարհով, հանդիպում օրինյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վկայում նրա ճանապարհին հիշվում է Մասիս լեռնաշղթան¹¹² Փաստորեն հին արևելյան և հեթանոսական վիպական ափանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհ» փոխադրվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաշու լեռները Մասիս լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հեյոսք գնում է դեպի Եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում խավարով, դրախտ և իշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահովան ջրերով, հանդիպում աստվածքնորդյալ հեյոսին և ասանում անմահություն Իրուկանում երբևէ, Հայաստան շմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը¹¹³, քանի որ հին առաջավորասիական հոգևոր քնկարյուններում մեր երկրի հետ էին կապված դրախտայինին և անմահությանը վերաբերող պատկերազուաններ¹¹⁴:

Նախտոյ լջկում անդրադարձեյ ենք դրախտի յստ հին առաջավորասիական մի շարք աղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհում սեղոյոշվելուն Նշվել է նաև, որ հայկական աղբյուրների համաձայն դրախտը գտնվել է Բյուրակնի լեռների Բարձր Հայքի ու հարակից շրջաններում՝ Այդ տարածքի հետ են կապվում անմահության մասին բազմաթիվ հայկական ավանդազրույցները, որոնց համաձայն Բյուրակնում էր քննում անմահության ծաղիկը (խոտը) և բխում անմահության աղբյուրը: Դրանք կենդանացնում էին մեռյալին, բուժում անհույս հիվանդին, վերադարձնում կուրբի տեսողությունը¹¹⁵ Հատկանշական է, որ հայկական հնագույն

¹¹² Lehmann-Hausp., 1927, S 797-798 Lipinski, 1971, p 47 Երսես 1924, с 262-263, Ինգլիցեան 1947, էջ 120

¹¹³ Նշենք, որ հայկական ավանդազրույցներում պահպանվել են և Սակեղոսացու Հայաստան գալու և «մութ աշխարհով» «լույս աշխարհ» հասնելու «անմահական ջուր» ձևը բերելու սյուժեները (Վանալանյան, 1969 էջ 279-282, 472)

¹¹⁴ Հունական աղբյուրներում հիշվող Այա երկիրը, որտեղ իշխում էր սպեի որսիկ և պահվում Ռսկե Գեղմը, մեծ հավանականությամբ նույնացվում է Հայաստան Հայքի հետ (Ջահուկյան, 1987, էջ 285, Պևորոսյան, 1997, էջ 86-89: Սպարտկոսյան 1997, էջ 24): Այա երկրի Ռսկե Գեղմը կապվում է խերական աղբյուրներից հայտնի մշտադալար Եա մատի հետ, որից կախված ոչխարի գեղմի խորհրդանշում էր բոլոր բարիքները (ՄԿՄ, с 61)

¹¹⁵ Վանալանյան, 1969, էջ 21-22, 422. Նախաքրիստոնեական հույ իրականության մեջ կենաց ծառի և անմահության ծաղիկի պաշտամունքի մասին կարող են վկայել մինչև 19-րդ դարի վերջերը պահպանված արևոբդիսների համայնքները, որոնք երկրպագում էին արևը յարսի ծառն ու շուշան ծաղիկը (Երսես, 1967, с

պատկերագումներում դրախտ-անդրաշխարհ տեղայնացումը նույնն է, ինչ առաջավորաստիական վերոհիշյալ գրույցներում Անճահության երկիր-դրախտը գտնվում էր անդրաշխարհից հյուսիս, և հարավից եկող անմահություն որոնող հեյոսը նախ պետք է անցներ անդրաշխարհում՝ Վերջինս, լատի հայոց վաղնջական հավատալիքների, գտնվել է Հայկական Տավրոսի լեռնագանգվածում, Անգեղ տուն գավառի տարածքում՝ Միջագետքյան աղբյուրներում իբրև անդրաշխարհի հանդես եկող Կուրր եւ տեղայնացվում է Հայկական Տավրոսում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում՝ Գիլգամեշը նախ անցնում է Մաշու (Մասի(ո)ս-Մասիոն) լեռները, որոնք ձգվում են Հայկական Տավրոսի հարավով, հաղթահարում խավար տարածությունը, դուրս գալիս հեքիարային քարերի այգին, ապա անցնում մահվան ջրերով և հասնում նարստակակետին¹¹⁶ Մաշու լեռներից եկառ տասներկու առպարեզ տարածվող խավարը ինչպես գույգ է տվել Կ Յ Լեհման-Հաուսլար դեռևս տասնամյակներ առաջ, Տիգրիսի բնական թունելը և, ոչի կյքի մոտ գտնված ասորեստանյան սեպագիր այժմագրություններում նշվում է այդ տարածքի Տիգրիսի ակունքն ու «արևի կյքի և արևածմառի եզրը լեռները» լինելը¹¹⁷ Բարեկի ալգո պատկերը հիշեցնում է Աստվածաշնչի Եզեկիելի մարգարեության (28, 13-14) դրախտի նկարագրությունը՝ Իսկ մահվան ջրերի ու մոթ աշխարհի տարածքը նույնանում է հայոց անդրաշխարհի Անգեղ տան հետ Այն հաղթահարելուց ետո միայն հարավից եկողը կարող էր հասնել հայոց դրախտաշխարհի Բարձր Հայք և Բյուրակն

Այսպիսով, թե սյուժետային մանրամասների և թե աշխարհագրական տեղայնացումների քննությունը ցույց է տալիս, սյու հնագույն ժամանակներում Առաջավոր Ասիայում ստեղծվել և հեղինակների դարաշրջանում գոյություն է ունեցել անմահության մասին պատկերացումների մի համակարգ, ոչի համաձայն՝ հավիտենական կյանքի խորհուրդը պահվում էր Հայկական լեռնաշխարհում, ուստի և անմահություն տենչացող հեյոսին վիճակված էր անցնելու ճանապարհը դեպի Արաստա Հայոց երկիր

[102-112, Nersisyan, 1987, p. 66-67, 94)

¹¹⁶ ՀԱՊ, 1ջ 143-165, ՅԳ c 57-82, ANET, p 88-97 IIIIIB c 200-220 MM p 96-120, ՅԳBB, c. 118-154, 229-249, 402-438

¹¹⁷ Lehmann-Haupt, 1910, S. 430-462

Միջագետքյան հնագույն բնագրերի ու Աստվածաշնչի գաղափարաստեղծության առնչակցությունն ակնհայտ է նաև նախասկզբնական իմաստության բեմատիկայում Ինչպես նշվեց, բարու

Նկ. 10 Գիլգամեշի արձանը՝ պատրաստված Ք.ա 8-րդ դարում

և չարի իմացության ծառն, ըստ Հին Կտակարանի, գտնվել է Եդեմում Հայկական լեռնաշխարհում, ուր և առաջին մարդիկ հաստ են դարձել իմաստությանը (Ծննդոց, 3, 1-7): Այդ առումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի շումերական բնագրերից մեկի հաղորդումը, որն իմաստության ու արվեստի ծագումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, «Իմաստությունն ու արվեստը գամ բերվեց Աբաուտայից»¹¹⁸.

Հին միջագետքյան դիցարանությունը Հայոց լեռնաշխարհի հետ է կապում աստվածներից իմաստագույնի արարչագործ, իմաստության, համաշխարհային օվկիանոսի ու ստորերկրյա ջրերի աստված Հայա-Էնկիի պաշտամունքը՝ Նյա գլխավոր կազարանը գտնվում էր Աբգոում, նրի վերերկրյա շրջանների Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելու մասին խոսվել է «Արարչագործության կենտրոնը» բաժնում Միջագետքյան հավատալիքների համաձայն Աբգոում էին

¹¹⁸ Berlin, 1983, p. 22 (նրում է Alster B. Studies in Sumerian Proverbs, 1975, p. 128, n. 32):

բնակվում յոթ իմաստունները, որոնց Հայա-Էնկին ուղարկեց քաղաքակրթություն տալաժելու մարդկանց մեջ. Նրանցից հատկապես հայտնի է Օաննեսի պատմությունը (շնորհիվ Բերոսոսի գրառման), որը մինչ այդ կենդանիների նման ապրող Բաբելոնի ժողովրդին սովորեցրեց գիր, գիտություններ. շինարվեստ, երկրագործություն և այլն¹¹⁹. Շումերական աղբյուրներում իբրև քաղաքակրթության բնօրյան և հանդես գալիս նաև Հայոայի երկիրը (տես «Մսկերեր երկիրը Հարայի» բաժնում)

Ի մի բերելով ասվածը տեսնում ենք, որ արարչագործության կենտրոն, մարդկության ծննդի ու վերապրումի վայր, դրախտ ու անդրաշխարհի հանդիսագաժ և անմահության շնորհույ մել լեռնաշխարհն, ըստ միջագետքյան պատկերացումների, եղել և նաև քաղաքակրթության բնօրյանը ..

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԸՆՏՐՅԱԼՆԵՐԸ՝ ՍՈՒՐԲ ՕՐԻՆԱՅ ԵՐԿՐՈՒՄ. ՀԱՅԱ ԱՍՏԾՈ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Շումերական դյուցազնավեսայում Արատտան հանդես է գալիս «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրով¹²⁰: «Աստվածային սուրբ օրենքներ» (շումերերեն «մե») ասվածի տակ հասկացվում էին ոչ թե պայգապես օրենքները, այլ այն մեծագոր սրբազան ուժերը, որոնք կառավարում էին ողջ աիեզերքը, աստվածային ու մարդկային իրականության բոլոր ոլորտները Այդ իսկ պատճառով առաջարկվում է շումերերեն «մե» բառը բարգձմանել «էություն, լինելություն»¹²¹. «Աստվածային սուրբ օրենքների» տիրակալն, ըստ շումերա-արադական դիցարանության, Հայան (Էնկին) էր աստվածներից իմաստնագույնը. որի պաշտամունքն, ինչպես նշվել է, կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հետ.

Միջագետքյան գրականության հաղորդումների համաձայն

¹¹⁹ Selinabel, 1923, S 253-256, MM, p 182-183, MHM, т 2, с 234 (В. К. Афанасьева, "Оаннес").

¹²⁰ Շումերերենի *kur-me-sikil-la* արտահայտությունը բարգձմանվել է տարբեր կերպ տեսն օրինակ Kramer, 1952, p. 21. Kanena, 1964, с. 208, 210, Cohen, 1973, p. 123, Berlin, 1979, p 57 "այլն". Զանի որ «մե» էին կոչվում աստվածային օրենքները, սենք նախընտրում ենք «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» բարգձմանությունը

¹²¹ MHM, т 2, 1992, с 127 (В. К. Афанасьева, "Me").

սրբազան մեր լեռնաշխարհում, ույ տեղի էին ունեցել աշխարհա-
րարման գլխավոր իրադարձությունները և պահվում էին տիեզեր-
քը կառավարող սուրբ օրենքները, անմահության ու իմաստության
խորհուրդները, բնակվում էին ոչ թե սովորական մահկանացուներ,
այլ ընտրյալ ժողովուրդ Այդ մասին միտաբանական և արտապահան-
ջումերական դուրսագնացվեալը

Ժողովուրդն (Արատտայի) որ առավել է մյուս ժողովուրդներից,
Ժողովուրդ, որին Դուճուզին ընտրեց մյուս ժողովուրդներից ¹²²

Սա «ընտրյալ ժողովուրդ» հասկացության բազառիկ մի կիրա-
ռություն է ոչ միայն ժամանակի վաղեմության առումով, այլ հատ-
կապես նրանով, որ «ընտրյալ» է կամապում ոչ թե ժողովուրդն
ինքն իրեն (ինչպես հրեաներն ու ճապոնացիները), այլ օտարը
նրան, բնդ որում, կակառակողով լինելով՝ Իսկ դա նշանակում է, որ
մեր նախնիների ատովածընտրյալ լինելու մասին պատկերացու-
մը գոյություն է ունեցել և ճանաչվել նաև Հայկական լեռնաշխար-
հի սահմաններից դուրս.

Նույն սկզբնապրյուրը տեղեկություն է պահպանել ատոված-
ընտրյալ մեր նախնիների սեփական ճանապարհի գիտակցու-
թուն առաքելություն ունենալու մասին, որը վկայվում է Արատտա-
յի տիրակալի խոսքում

Երբ պսակն Արատտայի

Բարեգութ լամանի¹²³ սուրբ օրինաց երկրի,

Երկնային լուսե պսակի նման որոշեց ճանապարհին

Արատտայի

Այնժամ ես իմ մեծության մասին հատատտ իմույա . ¹²⁴

¹²² Kramer 1952, p. 43; Kanera, 1964, c. 218; Cohen 1973, p. 140 (բարգմանու-
թյուններում կան ոչ էական տարբերություններ՝ մեր կետերը ենք մերժելու երկու-
սին):

¹²³ Հովանավոր դիցուհի, Է. Տ. Կանեան ինտրավոր է համարում որ ախտուկ
խոսվում է «առանձին Լամա դիցուհու» մասին (Kanera, 1964, c. 211) Ա Քոհենը
գտնում է, որ խոսքն Ինաննա դիցուհու մասին է (Cohen, 1973, p. 125): Այս
բնագրի մեկ այլ հատվածում (տող 221-225) նշվում է, որ Արատտայի տիրակալը
նշանակված է իշխելու «սիեպիրի տիրուհու» Ինաննայի «սուրբ ձեռքով»,
ուստի կենալավոր է, որ «բարեգութ լաման» կա վերաբերի Ինաննային (հոմո-
հետագայի նախ Անահիտին) որը Դուճուզի սիբեցյալն ու կլինն էր

¹²⁴ Kramer, 1952, p. 23; Kanera 1964, c. 211-212; Cohen 1973, p. 125

Հին առաջալորասիական բնագրերը պահպանել են լեռնաշխարհի հետ կապված և «հայա» հիմքով ցեղանվան ու տեղանունների բազմաթիվ հիշատակություններ։ Մասնավորապես «հայա» գեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում Էբրայի (Միքիայի հյուսիսում, Ք ա 24-23-րդ դդ) բնագրերում, ընդ այսուհանդերձ, առնչված հան Արմի ու Ազի հայաստանյան քաղաքների հետ¹⁷⁵։ Միջագետքյան բնագրերում Սուրուր (Սուրարի) երկրանվանը համարվեք հանդես եկող տեղանունը «Հայա երկիրն (քաղաքը)» է¹⁷⁶։ «Հայա» գեղանունը հիշվում է Ք ա 3 2-րդ հազարամյակների սահմանագծով քվարվող Աշուրից գտնված մի բնագրում¹⁷⁷։ Իսկ խեթական արձանագրություններում Ք ա 15-13-րդ դդ հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի -(ա)սա վերջավորությունը խեթական տեղանվանակերտ մասնիկ է¹⁷⁸։ Համակարգի մեջ դիտելիս տեսնալու է մեր լեռնաշխարհի հետ կապվող Հայա աստծո անվան, շումերա-արադական, Լբլայսիան, հին աշուրական և խեթական աղբյուրների «հայա» գեղանվան ու նրանով կազմված տեղանունների և հայ ժողովուրդի ինքնանվան ծագումնաբանական յնչիանությունը։

Հայա աստծո կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ առավել լսողգծվում է նրա որպու՝ բնության ու գալթոնների աստված Գումուգլի Արատտա երկրի հովանավոր աստվածը լինելով՝ Ուշագլավ է, որ միջագետքյան Գումուգի-Ռումմուգր համապատասխանում է Օրիննի, որն Աստվածաշնչի հայերեն քարգմանության մեջ (Հոր 9 9) փոխարինված է Հայկով¹⁷⁹։ Այսինքն՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը եղել է Հայկը, Հայայի ոյդի Գումուգլի անունը նշանակում է «հարագատ (խեթական) որդի», իսկ «Հայկ» անունը կազմված է «հայ(ա)» գեղանունից (կամ դիցանունից) և -իկ մասնիկից (հմնտ հնդ-իկ, պարս-իկ և այլն), նշանակելով «հայ(ա)» գեղի (կամ աստծո) ներկայացուցիչ, որդի, Հայա (Լևկի) աստվածը շումերաարադական դիպրբանության մեջ արարչագործության գլխավոր դեմքերից է, իսկ Հայկ նահապետի մասին Մար

¹⁷⁵ Иванов, 1983, с 31-33, Митчурин, 1993 էջ 119-121

¹⁷⁶ Gelb, 1944, p 31, 94-96

¹⁷⁷ Иванов, 1983, с 30-31

¹⁷⁸ Кавтаниш, 1948, с 39, ՀԺՊ, էջ 190-194 (բաժնի ինդիուակ Ս Տ Երևան) Դամքրեուքե, Иванов, 1984 с 913 և հղված գրականությունը։

¹⁷⁹ Մասրեուեան, 1993, էջ 304

Աբաս Կատինայի մատուանից քաղելով Խորենացին գրում է. «Աստվածներից առաջիններն անե՛ր՝ Երևելի, և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի ու բազմամարդության սկիզբ Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը. Սրանցից մեկն էր և Հապետոսրյան Հայկը»¹³⁰

Ամեն բան կարծես իր տեղն է ընկնում, և մեր առջև բացվում է հայոց ծագմաննաբանության մոռացված կարևորագույն մի էջ՝ Ըստ այդմ, մենք սերում ենք արարչագործ, աստվածների մեջ իմաստնագույն Հայա աստծուց, որի որդին էր պուրջագն Հայկը¹³¹՝ Նրա անունը նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայագուցիչ, այսինքն՝ հայ, ուստի և ինչպես Պատմահայրն է վկայում, նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ=հայ, Հայկը= Հայր-Հայաստան). Իսկ ասածն անունով ժողովրդի ու երկրի անվանակոչումը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (օրինակ Աշուր աստծո անունով Աշուր երկիրը, մայրաքաղաքը և ժողովուրդը)

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒՍԱՐԵՆ

Ավարտելով աշխատանքը, որն առաջին փորձն է ի մի բերելու Հայաստանի մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված վարդնջական պատկերագույնների առանձին դրվագները, մեկ անգամ ևս նշենք, որ այն չի հավակնում սպառնիչ և վերջնական լինելու, քննարկելու առկա ողջ նյութը՝ Էնրված նյութն էլ, սակայն, լիովին բավարարում է ուրվագծելու նիւն առաջավորասիական հոպեոր ընկալումներում Հայոց երկրի և ժողովրդի կերպարը. Դրանց համաձայն մեր լեռնաշխարհը, նախքան մարդկության արարումը, եղև է աստվածների բնակության վայր. այստեղ է գտնվել դրախտը, որում արարվեց մարդկությունը, այստեղ էր գտնվում կենսատու արևի կազարանը. Մեղսագործ մարդկության կործանումից հետո

¹³⁰ Մոխես Խորենացի, 1981, էջ 109.

¹³¹ Հին արևելյան սեպագիր աղբյուրներում կիշատակվող Հայա աստվածը հույնացի է հայոց անվանադիր նախնի Հայկի նկատ (Եսայան 1985, էջ 84-93; Մովսիսյան, 1992, էջ 40-41; Փիլիպոսյան, Զամալյան, 1997, էջ 67-69) Դոմոպի-Օրիոն-Հայկ համադրումը և վերոնշյալ դաստերը ստիպեցին մեզ վերանայել այդ տեսակետը և համոզել Հայկի Հայայի որդին լինելու կարծիքին՝ Հայան իր հերթին համարվել է նախաստեղծ օլիմպոսի Նամմոի (MIM, τ 2, 1992, ս 197, Β Κ Αφραναςεβα, "Hamy" հմնա հայկ էպոսի ճովինարլն) որդին

կրկին մեր կրկիրը դարձավ մարտիրոսյան վերածննդի վայրը, ուր կնքվեց Աստուծո ու մարդկանց հավիտենական ուխտը՝ Մեր երկրում են պահվել անմահության ու իմաստության խորհուրդները, աիեզերքը կառավարող սրբազան օրհներգերը Աստվածային այդ երկրում ապրելու մենաշնորհն ունենին բարեպաշտ մեր նախնիները, որոնք ընտրյալներն էին բնության ու գայրոնի աստծո, որդիներն արարչագործ իմաստնագույն Հայս աստծո, որի անունով էլ, թերևս, կոչվեց մեր ժողովուրդը .

Մեր երկրի սրբազան և ժողովրդի աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումները շարունակեցին գոյատևել նաև քրիստոնեական շրջանում, յնայած, որ Աստվածաշնչում ընտրյալ ևն համարվում էրեաները՝ Եղիշեն, նկատի ունենալով դրախտի տեղը վկայող երկու գետերը (Եփրատն ու Տիգրիսը) և տապանը, որպես մարդկության վերածննդի խորհրդանիշ, մեզ գերադասելի է համարում շատ ուրիշներից «Եյկու գետով և տապանան գերի վերոյ ևնք քան գլուխս. և քլ. զի՞նչ օգուտ է, նախ իմաստութեան պատճառ է մեզ, անմոռագ պահելով զԱստուծոյ արարչութեան, եւ ակն ունել փոփոխմանն ի նոյն, ապա և կրիս բարեխօսս ունիմք առ Աստուած»¹³² Գրիգոր Նարեկացի «Հարության տաղում» քրիստոնեական ողջ աստվածարանությունը խորհրդանշող սայրի ճանապարհը վկայի Երուսաղեմ սկսվում է Մեծ Մասիսից «Սայրն այն իջանէր ի լեռնն ի Մասեաց եւ ճռնչալով գայր մտաներ լճրուսաղեմ»¹³³ Հովհաննէս Իմաստասերը, նշելով հայերի և հրեաների աստվածընտրյալ լինելը, ընդգծում է հայերի առաջնությունը հրեաների նկատմամբ «Արդ՝ գշարժումն ամսոց կրայեգոց և զանշարժութիւն հայ ամսոցո սահմանեաց Բարձրեալն, զի հաւատ, և զիս եւ տումար այս կրիր ազգիս միայն ևտ աստուած, եւ ալոց ազգացո մարդկան են արարեալ զիս հայոց աստ ի վերայ վիմի հրեղէն աջով. անդ ի սախտակս բարեղենս, գտովմարս անդ Մովսէս, աստ՝ Հայկն, յտաջ քան զնա, զհավատս՝ անդ ի լեռնէ ի վայր պատգամաւ, աստ ի վկայս վիմի ոսկի ուռամբ ինքն Աստուած»¹³⁴

Ներսէս Շնորհալու գրի առած հանկուկներից մեկը հայերին բնորոշում է հետևյալ կերպ

¹³² Խաչիկյան, 1992, էջ 245.

¹³³ Գրիգոր Նարեկացի, 1981, էջ 59-65.

¹³⁴ Աբրահամյան, 1956, էջ 223.

Քան զամենայն այլ ազգ ի վեր,
Ազգ մի գիտեմ՝ հաւսար քաջեր (պատասխանը՝ *Հայեր*)¹³⁵

Միջնադարում հայոց պետականության անկմանը հաջորդեցին տառապանքի ու ստրկության դարեր, երբ օտարները տիրելով մեր երկրին և նպատակ ունենալով նախ հողերանորեն, ապա և ֆիզիկապես ոչնչացնելու մեզ, մեր ժողովրդին ներարկեցին անկատարության ու քերարժերության բարոյւյթներ, ինչի հետևանքները զգալի են և այսօր: (Քաջ գիտակցում ենք, որ ստրկամտության դարավոր (և այսօր էլ շարունակվող) քարոզչության հենքի վրա ներկայացվող գլխուկեր կարող է պիտակվել որպես ազգային սնապարծության սեյմանում, ուստի մեկ անգամ ևս ընդգծենք, որ մեր եզրակացություններն արվել են նախևառաջ դրացի ժողովուրդների գրավոր հիշատակությունների հիմամբ):

Մեր պատմության սեծագույն ծգնաժամը հետքահարված է Տիեզերքում գործող օրինաչափության հստակաչափ՝ ամեն բան վերադառնում է «ի շրջանս յուր»՝ Ուստի և հավատում ենք, որ նոր դարաշրջանում մեր ժողովրդի ճանապարհը պետք է ընթանա դեպի իր սկզբնական վեհությունը .

¹³⁵ Մնացականյան, 1980, էջ 365

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Համեմատական լեզվաբանության արդի տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերենը, լինելով հնդեվրոպական մայր լեզվի հայ-հունա-արիական բարբառային ներկայացուցիչ, ինքնուրույն լեզու է դարձել **Ք ա 3-րդ** հազարամյակի սկզբներին¹³⁶, իսկ վաղընջական հայերենի կրողները **Ք ա 3-2-րդ** հազարամյակներում բնակվել են Հայկական բարձրավանդակում¹³⁷։ Հաստատվում են լեզվաբանության տվյալները հնագույն գրավոր վկայություններով։ Այս բաժնում կփորձենք հարցի պատասխանը տալ միայն այն չափով, թե սկսած **Ք ա. 3-րդ** հազարամյակից փաստված են արդյոք Հայաստանին արված անվանումները հնագույն գրավոր աղբյուրներում։

Սկզբնաղբյուրների բննությանն ամենաշուրջ առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դպրության զանազան կենտրոնների կողմից կարող էր կոչվել մի քանի անուններով։ Վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արարատ/դ, Արմենիա, Թորգոմա ատուն (նաև «Ասրանագյան ազգի» երկիր), որոնք զալյա էին տարբեր աղբյուրներից։ Ոստի մեր խնդիրներից մեկն էլ պիտի լինի պարզաբանել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված երկրանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորումների, թե՞ միենույն երկրի տարանվանումներ են։

ԱՐԱՍՏԱ ԵՎ ՍՈՒԲՈՒՐ (ՇՈՒԲՈՒՐ, ՇՈՒԲԱՐՏՈՒ)։ Հայկական լեռնաշխարհի մասին առաջին պատմական տեղեկությունները վկայում են Արատտա անվանք պետության գոյությունը, որը հիշատակվում է շումերական բնագրերում **Ք ա. 28-27-րդ**, այսինքն 22-րդ դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ

¹³⁶ Джаяукян, 1967, с 330-332, Широков 1980, с 80-93, Ջախուկյան, 1987, էջ 24-25.

¹³⁷ Широков 1980 с 80-93, Гамкрелшвзе, Илалов, 1984, I, с 393-428

Նախ քննության առնենք Արատտա երկրի տեղորոշմանը վերաբերող տվյալները¹³⁸

«Էնճերքարը և Ի-Նուխքեշդաննան» վիպերգի համաձայն Արատտայից Շումեր ռազմական արշավանք է իրականացվել «Ուրուկի գետով»¹³⁹, որը, բնականաբար, պետք է լիներ Եփրատը՝ Սկզբնաղբյուրներից հայտնի Է Արատտայի բարձր լեռնային երկիր լինելը, իսկ Ուրուկից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս / Մասիոն լեռները ձգվող տարածքում ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից: Հետևաբար, Արատտան պետք է փնտրել նշված լեռների և ավելի հյուսիս լինելից լեռնային տարածքում, Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում

Շումերական «Լուգայրանդան լեռան քարայրում» և «Լուգայրանդա» վիպերգերում¹⁴⁰ Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակվում է Չամուա երկիրը, ինչը ենթադրում է Արատտայի Շումեր - Չամուա գծի շարունակության վրա գտնված լինելը: Չամուա երկիրը գտնվել է Չագրուսի հյուսիսային շրջանում¹⁴¹, Ուրմիու յճից հարավ Այսինքն՝ Արատտան պետք է փնտրել Ուրմիու յճի ավազանում և կամ հարակից շրջաններում

Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշվում է ծի վայր ևս *hurru-um-kur-ra*, որը սկզբնապես վերծանվում էր որպես Լուրում (իմա խուսիների) երկիր¹⁴² որը պետք է փնտրել Հյուսիսային Միջագետքում¹⁴³ Սակայն Ք Վիլքեն առաջարկեց այն ընկերցել որպես հասարակ անուն «լեռան քարայր» իմաստով¹⁴⁴ Առաջին ձևակարանության դեպքում, ելնելով այն հանապաձայնից, որ Ք

¹³⁸ Արատտան հիշատակվում է շումերական դյուցազնավեպի առաջին հիկեյ վիպերգերում, «Ինսնևան և Էրիսը» ասում Գուդեայի արձանագրություններում և ուրաբ Արատտայի տեղագրության խնդրին հախորդ տեսակետներին անդրադարձել ենք մեր «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երկրորդ հազարամյակում» (Երևան, 2005) գրքում (ԼՋ 16-29):

¹³⁹ Kramer 1956, p. 232-234, Berlin, 1979 p. 48-49 և ICSE, I 8.2.4 Վիպերգի վերծագրի երկրորդ անձնանունը իդված երեք աղբյուրներում ունի տարբեր ընթերցումներ Էնսարուշարաննա, Էնուխքեշդաննա, Էն-սուխքր աննա՝ Արջին երկու աղբյուրում նշված հատվածը բարձրանվել է այդ կերպ բայց անփոփոխ է մնացել ջրային ճանապարհով արշավանքի փաստը

¹⁴⁰ Kramer 1956, p. 235-238; Wilcke 1969, ETCSL I 8.2.2 (այսամենքով իսկզբնից)

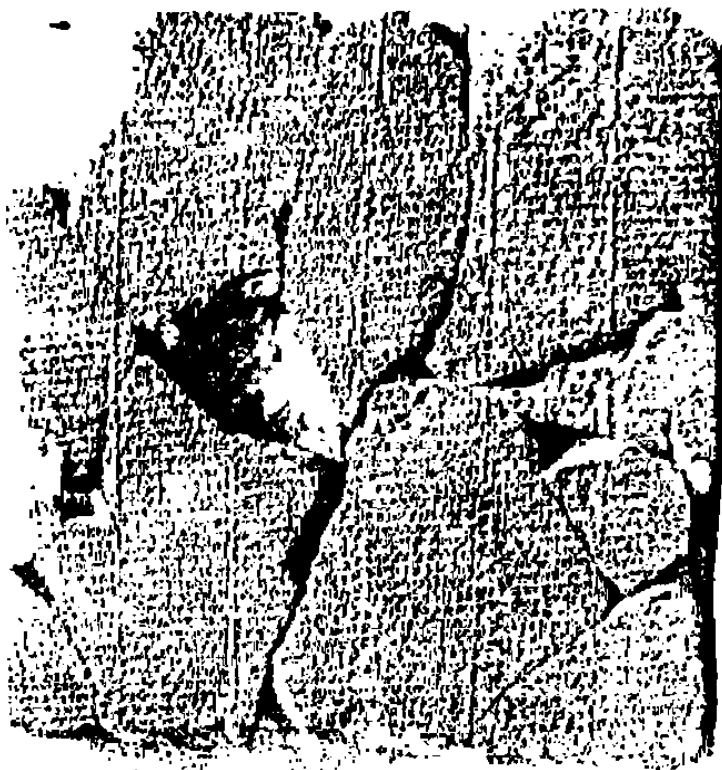
¹⁴¹ Арзуболян, 1985, с. 78

¹⁴² Stein, орфинск, Kramer, 1956, p. 235-238; Kramer 1959, p. 207-211, Kramer, 1963(a), p. 275, 287, Кюфманн, 1965, с. 71 (և դրում է Ա. Ֆալթենշրայնին)

¹⁴³ Kramer, 1963, p. 275-287; Hrouda, 1958, p. 14 Кюфманн 1965 с. 71

¹⁴⁴ Wilcke, 1969, S. 36-38

ա Երրորդ հազարամյակի առաջին կեսին խոռոչների պետք է բնակվեին Միջագետքի հյուսիսում և դրանից այնևայ ընկած շրջաններում, հավանական է Արատտայի տեղադրությունը Միջագետքից հյուսիս տարածվող լեռնային շրջանում՝ Բայց բունի որ հնարավոր է *hur-ru-um-kur-ra* -ի այլ մեկնաբանություն, այս փաստը չենք օգտագործի խնդրի լուծման նպատակով:

Նկ. 11
«Էմեյրայր և
Արատտայի
տիրակալը»
վիպերդի
ամենասամբողջական
սրահականված բնագիրը

Լուգարբանոյալի վիպաշարքը տալիս է մի կարևոր վիստարիկ ևս Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակելով Խաշուր լեռը¹⁴⁵. «Խաշուր» բառն ունեցել է շորս կիրառություն, որոնցից մեկն իբրև լեռնանուն հանդես գայն է. Ըստ շումերական մեկ այլ բնագրի Խաշուր լեռը գտնվել է Եփրատի ավազանում. «Եփրատի ջրերը, որ ակունքներից հոսում են դեպի լեռը Խաշուր»¹⁴⁶ . . . Ուստի և Արատտան պետք է գտնվեր Եփրատի ավազանի հյուսիսում:

Շումերական դյուցազնավեպի «Կիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում (որը դարձել է «Գիլգամեշ») Լպուսի գաղափարասյուովետության սկզբնաղբյուրը) անմահության գաղտնիքին հասնելու համար Արև (շումեր Ռեբու) աստվածը Կիլգամեշին շնորհում է «դեպի Արատտա ճանապարհն իմացուր» յոթ մոզական էակներ¹⁴⁷. «Գիլգամեշ» էպոսի խերական տարբերակում անմահության հասնելու համար Գիլգամեշն իր բնկեր Էնկիդուի հետ գնում է Եփրատի Խասնքն ի վեր¹⁴⁸, իսկ արտղական (բաբելոնյան) տարբերակում հաղթահարում է Սաշու լեռները, որոնք վաղուց նույնացվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս Մասիոն լեռների հետ. Ուշագրավ է, որ ինչպես «Գիլգամեշ» Լպուսի «անմահության ծաղիկն» է համադրվում Շենդուգ գրքի «կենաց ծառին», այնպես էլ երկու աղբյուրներում նույնն է դրանց գտնվելու վայրը Հայոց լեռնաշխարհը

Արատտայի հարատուսնյան տեղադրության օգտին է վկայում ջրհեղեղի ափսնություններ վերաբերող որվագը դյուցազնավեպի առաջին՝ «Էնմերքարի և Արատտայի սիլասկարը» («Էնմերքարը և Արատտայի գերագույն քույմը») վիպերգում, որում Արատտայի ժողովրդին տրված է հետևյալ բնույտչումը

Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,
այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրից ամեն բան¹⁴⁹ . . .

Ի մի բերելով ասվածը տեսնում ենք, որ ուրվագծվում է Արատտայի տեղորոշման առնվազն երկու շրջան՝ Եփրատի ավազանի

¹⁴⁵ Wilcke, 1969 S. 90-129

¹⁴⁶ AD vol 6 1956, p 147.

¹⁴⁷ ППДВ, с 130-135 ETCSI, 1 8 1 5 1 (նյուններով կանդերձ)

¹⁴⁸ MM, p 127, note 32

¹⁴⁹ Kramer, 1952 p 43, Kaufman, 1964, с 219, Cohen, 1973, p 140, ETCSL 1 8 2 3

կյոռխար և Ռործիո յօի արվագանը: Հատկանշական է, որ նույնպիսի պատկեր է ստագվում Բ.ա. 26-րդ դարից կիշատակվող ՍՇուրուր-ՍՇուրբարտու երկրանվան տեղագրական քեևուրյան արդյունքում¹⁵⁰.

Սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրություններում հաստիկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղափարանշանային գրություն: Եվ Արատտա-Սուրուրու համընկնումը նոր իմաստավորում է ստանում, երբ գաղափարանշանային գրության պարագայում «Արատտան» գրվում է «Սուրուրի» գաղափարագրային տարբերակով SU KUR RU¹⁵¹. Նայն երկրանվան գրության վանկային և գաղափարանշանային տարբերակների վկայում են Արատտա-Սուրուր նույնության մասին, ինչը մի կարևոր հավելյալ վաստարկ է հօգուտ Արատտայի հաշատանյան տեղությունձան Արատտա-Սուրուր նույնությունը կարող է հաստատվել այլ վաստերով ևս, որոնց կանոչադատմանը մեր առաջինը աշխատանքներում

Առանձնակի հեռարբրություն ևն ներկայացնում երկու երկրանունների ստավկ հավանական ստուգարանությունները մանավանդ եթե նկատի ունենանք շումերական բնագրերում Արատտային տրված «սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը «Արատտա» անունը ստուգարանելի է հնդեվրոպական -*ar- արմասից, որից հայ-հունա-արիական բարբառավածների լեզուներում առաջագել ևն «սուրբ օրենք» «կարգ» «սուրբ իրավունք», «արդար», «բարևպաշտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը¹⁵² «Սուրուր» անունը (իբ տարբերակներով) մեծ հավանականությամբ կարելի է ստուգարանել հնդեվրոպական -*kubh- անունից, որից ծագում ևն սանսկրիտի բահրա «վաղուն, պայծառ, գեղեցիկ, մարտի», հայերենի սուրբ, որից ը-ի դրավախոսությամբ (հմմտ նուրի>նուրբ, լիբր>լիբր և այլն) ստագվել է սուրբ («անարատ, մարտի, նվիրա-

¹⁵⁰ Gelb, 1944 (բարբառը վերջում)

¹⁵¹ Deilmel, 1932, S. 839, Labat, 1988, p. 250

¹⁵² Մովսիսյան, 1992, էջ 30-31 (Հր. Մարտիրոսյանի ստուգարանությունն է). Թ. Գեմկրեկիձեն և Վ. Իվանովը «Արատտա» անունը բխեցնում ևն հնդեվրոպական *ar-^h «ջրեր», «գետ» արմասից (Гамкрелдзе, Иваниш, 1984, с. 1325; Гамкрелдзе, Иваниш, 1995, p. 786). Մեր հոդվածներից մեկում այս մեկնարանությունն օգտագործելով մենք այն համադրել էինք Նասիրի երկրանվան հետ, որը չի բացատրվում, որ առաջացում լինի առարա-բարբառան «արտ» «գետ» արմասից (Streck 1898, p. 68):

կան, սուրբ») բառը¹⁵³. Հնդեվրոպական նախալեզվում սրբուքյուն, նվիրականություն, օրինականություն գույց տվող արձատներից առաջագել են նույն երկրի երկու անվանումների Ավելորդ չենք համարում նշել, որ միջագետքյան որևէ բնագրում երկու երկրանուններ չեն հիշվում կողք-կողքի, ինչը ես կարող է գույց սալ, որ դրանք ոչ թե տարրեր (հարևան), այլ միևնույն երկրին տրված անվանումներ են¹⁵⁴.

ՍՈՒԲՈՒՐ (ՇՈՒԲԱՐՏՈՒՇՈՒԲՐԻԱ) ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ)-ԱՐՄԻ/Ե: Վաղուց նկատվել է, որ բլայնական (ուրարտական) աղբյուրների Արմե երկիրը նույն աստրա-բարելայական արձանագրությունների Շուբրիան է. Այսինքն՝ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ մասնագիտական գրականության մեջ և ուսումնական ձեռնարկներում այն ստացավ Արմե-Շուբրիա բաղադրյալ անվանումը¹⁵⁵: Մյուս կողմից, Շուբրիա երկրանունն իրավամբ նույնացվում է Ք ա 3-2-րդ հազարամյակների Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարի-Ս/Շուբարտուին, իսկ Արմենի առաջարկվել է նույնացվել Ք ա 3-2-րդ հազարամյակների Արման(ի/ում), Արմի, Ռոբ(ու)մե, Արամ, Արմանա, Արիմե երկրանունների հետ՝ Վերջին նույնացման հարցը դարձել է երկարատև բանավեճի առարկա (հատկապես Ք ա 3-րդ հազարամյակին վերաբերող հարցերում)¹⁵⁶. Շուբուր-Շուբարի-Շուբարտու-Շուբրիա նույնությամբ կասկած չի հարուցում, և եթե սկզբնաղբյուրների բննությամբ պարզվի, որ նույնական են Արման(ի/ում), Արմի և Արմե երկրանունները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես Ք ա 1-ին հազարամյակի Արմեն և Շուբրիան, այնպես էլ Ք ա 3-2-րդ հազարամյակների նրանց նախորդները եղել են միևնույն երկրի տարրեր անվանումները. Ուստի, կարևոր այդ խնդրի պարզարանման համար նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ Արման(ի/ում) Արմի և Արամ(ե) երկրանունների տեղայնացմանը

¹⁵³ Անադյան, II IV, 1979, էջ 255-256, Ջախուկյան, 1987, էջ 57-58 132, 222.

¹⁵⁴ Հատկանշական է, որ «Էնեմորթարը և Արատտուայի տիրակալը» բնագրում ձարդկության «նակեղարի» հիշատակությունն ընթացքում րացակայում է Արատտուն, վոխարենը հիշատակվում է Սուբուր (Kraemer, 1952, p. 14-15, Канена, 1964, N 4, с. 208-209, Cohen, 1973, p. 118-119; ETCSL, 1 8 2 3, սող 141-146)

¹⁵⁵ Տես օրինակ ՀԺՊ II 1, 1971, էջ 423-435:

¹⁵⁶ Խնդրին նվիրված վերջին աշխատանքների գրականության հղմամբ տես Մասրեոտեան, 1994, էջ 255-268, Մովսիսյան, 2005 էջ 32-43, 51-55

Աբաղի արքա Նարամ-Սուենի (Ք ա 23-րդ դար) արձանագրություններում Արձանում (-ում մասնիկը արադերենի ուղղական հուլովի վերջափոխությունն է, նույն արքայի մասին պատմող խեթական բնագրում երկրանունն է «Արձանի») երկրի նվաճումը ներկայացվում է իրրև աննախադեպ երևույթ, որպեսին «մարդու արարումից ի վեր» չէր վիճակվել ոչ մի արքայի Նարամ-Սուենն իր որոշ բնագրերում հանդես է գալիս «նվաճողն Արձանումի և Էբլայի» տխրոսով, որն էլ դարձել է Արձանումի Հայկայի շրջանում տեղադրման եիմնական փաստարկը (Էբլան գտնվում էր Հայկայից շուրջ 70 կմ հարավ-արևմուտք) Կան, սակայն, սվելյի խոստուն տվյալներ, որոնք փաստում են այդպիսի տեղադրության սխալականությունը Բերենը մի քանիսը.

Նարամ-Սուենի պապ և Աբաղի դինաստիայի հիմնադիր Սայգոն Աբադացին (Ք. ա. 24-23-րդ դդ.) արձանագրություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էբլան՝ մինչև Մայրիների և Արձարի լեռները» (տես քարտեզ III-ը), առանց հիշատակելու Արձանումը¹⁵⁷ Էբլայի բնագրերում հաճախ է հիշատակվում Արմի տեղանունը, որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Եփրատի վերին հովտում հիշատակվող Արման(ի՛ում)ի հետ¹⁵⁸ Գլուսնցից մեկում Արմին հիշվում է Էբլայից և Գուլու քաղաքից (Ուրշուի և Խառանի շրջանում) հետո, իսկ Էբլա-Գուլու գծի շարունակությունը մեզ տանում է Հայկական լեռնաշխարհի Մեկ այլ Էբլայական բնագրում միասին հիշատակվում են Արմի և Ազի (հմմտ Հայասա երկրի մյուս անվանումը Ազզի) քաղաքները կապված «հայա» գեղի ներկայացուցիչների հետ: Մեկ ուրիշում հիշվում են արմիցիները, որոնք բնակվում էին Գիզանում¹⁵⁹. Արման(ի՛ում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չարագանց արժևրավոր է միջագետքյան բնագրերից մեկի հաղորդումը՝ «Էբլայից մինչև Բիր-Նանիպ արմանցիների երկիրն է»¹⁶⁰ Բիր-Նանիպը, դատելով առկա

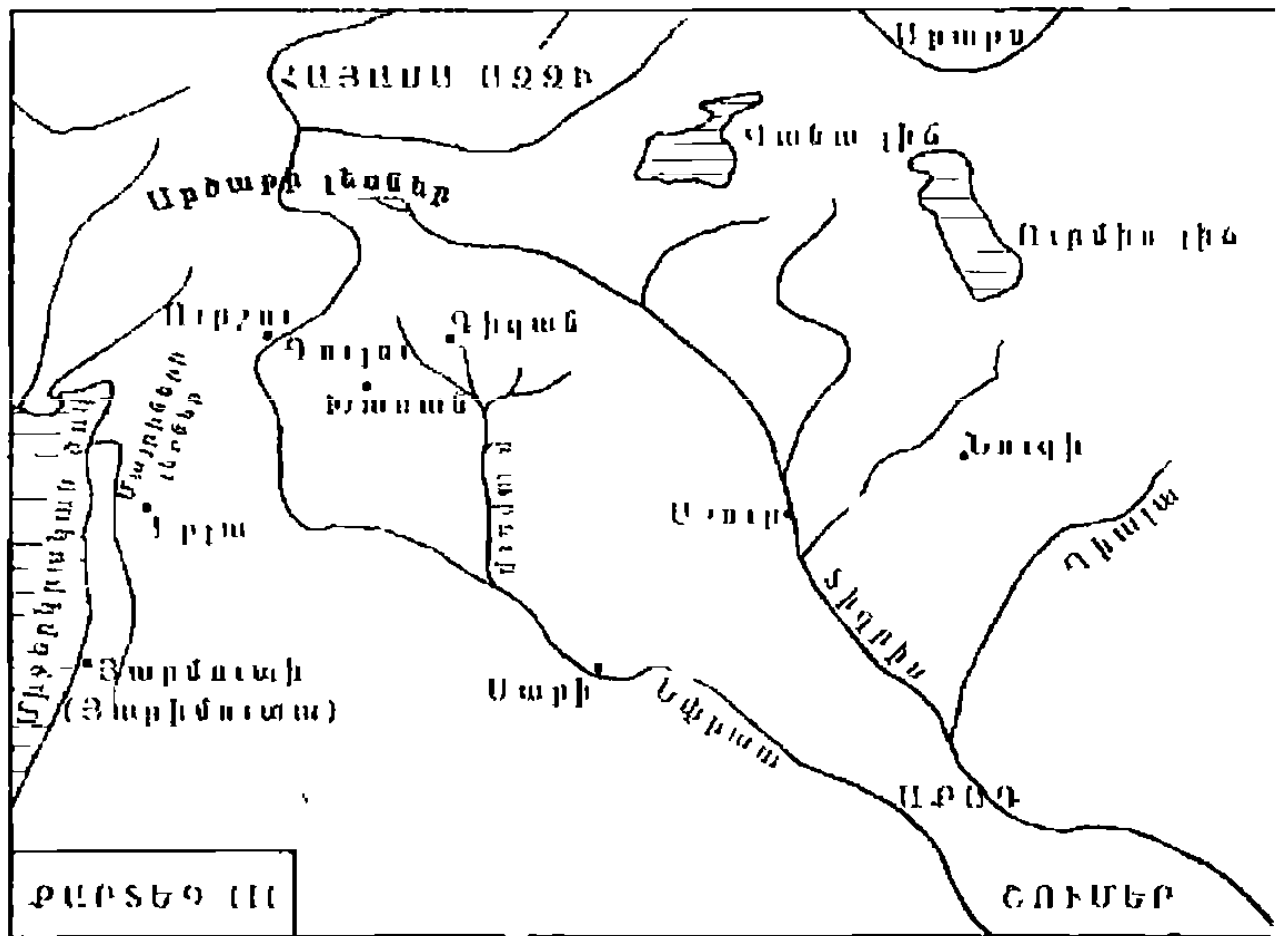
¹⁵⁷ Աբաղի արքաների վերոնշյալ արձանագրությունները տես Barton, 1929, p. 108-151, Hirsch, 1963, S. 1-82; Sollberger, Kupper, 1971, p. 97-114.

¹⁵⁸ Տես, օրինակ, Matthiae, 1977, p. 192; Matthiae, 1980, p. 176-177; Иваниц, 1983, с. 32 և այլն:

¹⁵⁹ Արմի տեղորոշումն րատ Էբլայի բնագրերի տես Иваниц, 1983, с. 31-33, Մովսիսյան, 2005, էջ 38-43:

¹⁶⁰ Weidner, 1952-1953, S. 4-5, 12-13

փաստերից, գտնվել է Նուգիի շրջանում¹⁶¹ Արման(ի/ում) երկրի համար գծագրվում է հսկայական մի տարածք, որը համապատասխանում է Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի Մուրարտու (Շուրարի) երկրին Միջագետքյան արքաներ Նարամ-Սուենի և Շուլգիի (Ք. ա. 21-րդ դար) Տիգրիսի ավազանով դեպի հյուսիս կատարյալ արչավանքների ընթացքում հիշատակվում է Արամ(ե) երկիրը, որն իրավամբ նույնացվում է Արմի-Արման(ի/ում)ի հետ¹⁶²։ Ուշագրավ է, որ «Արամու» անվամբ քաղաք է հիշվում Մուրի (Մուրարտու) երկրի կազմում հինբարեյակյան մի առևտրական պայմանագրում (Ք. ա. 18-րդ դար)¹⁶³։

Տարածքային իսմընկնումից բացի, Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակներում Արման(ի/ում)-Արմիի և Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտուի նույնաբյան մասին կարող են վկայել այլ փաստեր ևս Մասնավորապես, պատահական չի կայելի համարել Արմանումի արքայի

¹⁶¹ Astour, 1992, p. 30

¹⁶² Կախուր, 1965, շ. 64-66 Մովսիսյան, 2005, էջ 41-42 (և նախած աղբյուրները)

¹⁶³ Finkelstein, 1955, p. 2

«սուբարյան» անունը Մադաթինա (Մադակինա)¹⁶¹ Հատկանշա-
կան է նաև այն, որ ինչպես Արատտան և Ս/Շուբուրը, այնպես էլ
Ս/Շուբուրը (Ս/Շուբարտուն) և Արման(ի/ում)ը շեն հանդիպում
նույն արձանագրություններում տարբեր երկրներ լինելու դեպքում
դրանք, իբրև հայրենաներ կամ տարածքով մոտ գտնվողներ, գոնե
մեկ անգամ կհիշատակվեին միևնույն բնագրում

Կարելի է շարունակել վիաստերի վկայակոչումը, սակայն կար-
ծում ենք, որ բերվածն էլ բավական է ցույց տալու համար Արմա-
ն(ի/ում)-Արմի/ե երկրի Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից
հարավային շրջաններում տարածված լինելն ու նույնականությ-
յունը Սուբուր-Սուբարտուի հետ

**ԱՐԱՏՏԱ, ՍՈՒԲՈՒՐ ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ) ԵՐԿՐԱՆՈՒՆՆԵ-
ՐԸ ՀԵՏԱԳԱ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ:** Կատարված համատու
քննությունը ցույց է տալիս, որ Արատտան, Սուբուրը (Սուբար-
տուն) և Արման(ի/ում)ը նույն երկրի տարբեր անվանումներն են Զ
ա 3-րդ հազարամյակում Ուշագյալ է, որ երևի երկրանուններին
վերաբերող տվյալների առանձին-առանձին ուսումնասիրությու-
ներն ուրվագծում են նույն աղեղը Հայկական լեռնաշխարհից
Եփրատի արտահոսքի շրջան, Վանու լճի ավազան և Ուրմիո լճի
ավազանի հարավակողմ: Նման մեծ լնդգրկման շնորհիվ է, որ
Արման(ի/ում) երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների
շրջանում և դարձավ այլազգիների կողմից (բացի քրեթից ու
վրագիներից) այսօր հայերին ու Հայաստանին տրված բնիհան-
րական անվանումը: Այս անվան առաջել ընդունելի ստուգաբա-
նությունը, մեր կարծիքով, Գ Բ Ջահուկյանի առաջարկվածն է
բնիկ հայերեն *արմն*. *զ-արմ* «ցեղ, սերունդ, արմատ, կիմք» արմա-
տից¹⁶⁵: Արատտա անունը խորհրդանշել է արդարություն, բարե-
պաշտություն, սուրբ կարգ ու օրենք Սուբուր սյրություն և Լփ-
րականություն, Արման(ի/ում)ը տոհմիկ ազնվագարմություն մեծ
խորհուրդներ, որոնք մեր նախնիների դրեյ են հայրենի երկրի ան-
վանումներում

Արատտա անունը հետագա դարերում և Արարատ, և Ուրար-
տու տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի
նկատմամբ Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի Յորանաանից
թարգմանության մեջ Երեմիայի մարգարեության Արարատ բա-

¹⁶¹ Gelb, 1944, p. 103, 107

¹⁶⁵ Ջահուկյան 1987, էջ 287-288

գալիորությունը հիշատակվում է «Արատե րագալիորություն» տարբերակով¹⁶⁶ (մի վառա, որի հանիրավի անունավել է): Արատուա երկրանունը իր հետքեր է բողել Եվրասի A RAT, Urattu, Urattu¹⁶⁷ Ուրմիտ լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի¹⁶⁸ և րագ-մաթիվ այլ անվանումներում Հնալավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը կարծես թե երևում է Զ ա 13-9-րդ դարերի ասուրա-քաղաքական արձանագրություններում Ս(ս)atri/ս>Urattu ճանապարհով, առաջագամ յինի Արատուս անվանը -ու տեղանվանական մասնիկի կամ -ու ածանցի հավելումով ապա ր-ի դրավիտությունը (տես վերը) ստանա իր վերջնական տեսքը Aiatri (Uratri/ս)>Ararti/ս(Urartu)

Հանրահայտ փաստեր են, որ Աստվածաշնչի րալոգմանություններում Արարատի փոխարինված է Արմենիայով Բեհիսթունի եռալեզու արձանագրության (Զ ա. 6-րդ դար) մեջ համարվել են պարսկերենի Արմինան, էլամերենի Խալամինույան և քաբելերենի Ուրաշտուն¹⁶⁹ Ընդ որում, վերջինս մինչև Զ ա. 4-րդ դարի առաջին կեսը Արեմենյան տեղության քարեկերեն արձանագրություններում հանդես է գալիս որպես Հայաստանի քաղաքական անվանում¹⁷⁰։ Մյուսը մեկ անգամ ևս ցույց են տալիս Արատուա-Արարատ-Ուրարտու և Արման(իում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա անունների (և դրանց տարբերակների) համարժեքությունը, ուր պարզել էին նաև Սուրուր-Սուրարտուի միջոցով Վերջինս Զ ա 9-7-րդ դարերում կիրառվում է ավելի փոքր տարածքի նկատմամբ (քան 3-2-րդ հազարամյակներում) Շուրրիա (Շուրրեն) տարբերակով Էրանից հետո Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու, Շուրրիա երկրանունը դուրս է մղվում գործածությունից, լատ երևույթին, տեղը մեկընդմիջտ գիցելով Արմենիա համարժեքին

ՍՈՒՐՈՒՐ-ՀԱՅԱ-ՀԱՅԱՍՍԱ-ՀԱՅՔ։ Ըստ միջագետքյան հնագույն բնագրերի Սուրուր-Սուրարի երկրանվանը համարվել է հանդես եկող մյուս տեղանունն է «Հայա» (HA A)։ Շումերոս-սարադական մի շարք երկլեզու բնագրերում շումերերենի HA.A-ին սքաղերենում փոխարինում է Սուրուր երկրանունը¹⁷¹, ինչը ցույց է տալիս

¹⁶⁶ Ինգլիզեան 1947 էջ 7-8

¹⁶⁷ Gelb 1944, p 21-22 86-98.

¹⁶⁸ Luckenbill, 1927, # 144, Дьяконов, 1951, N 2, с. 322.

¹⁶⁹ Kent, 1953, p. 121-124, 171; Նալբանդյան 1964 էջ 8, 14-15

¹⁷⁰ Лангмаев 1990, с. 102-106

¹⁷¹ Gelb 1944, p 31 94-97

դրանց միևնույն երկրին վերաբերելը. «Հայա» հիմքով ցեղանուն և տեղանուններ ևև հիշատակվում էրայի, Աշոթի, Խերակյան տե-
րության Ք ա 3-2-րդ հազարամյակներով րվագրվող բազմաթիվ
բնագրերում¹⁷², որտեղ ակնառու են դասվում Հայա-Հայասայի (և
Սուբուր-Սուբարուտի) կապը Հայք-Հայաստանի հետ

Արատուա-Սուբուր, Սուբուր-Արման(ի ում), Սուբուր-Հայա, Ա-
րատուա-Արարաա-Լերարուու-Արմենիա-Հայաստան նույնաբ-
յունները գալիս են յրացնելու և ամբողջագնելու մեր պատկերա-
ցումները հայոց ժագումնաբանության մի շարք շրտարանված
խնդիրների վերաբերյալ Ամփոփելով ասվածը տեսնում ենք, որ
Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները՝ Արատուա -
Արարաա - Ռուարուա, Ս Շուբուր - Ս Շարագուու - Շուբրիա,
Արման(ի'ում) - Արմի'ե - Արմինա - Արմենիա Հայա - Հայասա -
Հայք - Հայաստան, իյենց տարբերակներով վերալված են դեռևս
Ք ա 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից, ելք՝ ըստ լեզվաբա-
նության տվյալների հայերենը դարձեց Լր ինքնույույն լեզու՝ Ա-
րոշարադրյալ մեր տեսակետը հիմնադրվելու համար ասելա են աս-
վելի շատ փաստեր, քան ներկայացվելիս այս բաժնում՝ Նշված-
ներից բացի, կին առաջափորասխական սկզբնադրյույուններում Հա-
յաստանը հայանի Ի այլ բնդիանրական անուններով ևս Կու-
ալ(ում), Նաիրի, Թուրգումա տուն, Զարդու

Չրանց բոլորի վերաբերյալ փաստելի տարողուարյուներ պետք Լ
դատնա հատուկ բննության առարկա Այստեղ մեկ անգամ ևս
ընդգծենք, որ համեմատական լեզվաբանության տվյալները հա-
մաժուռչ են հնագույն գրափար ադրյույունելի հադրդումներին, և
միասին հավատում են Ք ա 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից
մեր լեռնաշխարհում հայալեզու և հայանուն Լրևալի ասկարյուր-
յունն ու կարևոր դելը

¹⁷² Տե՛ս «Լեարեպաշո բնուրյալները սուրբ օրինալ երկրում Հայա ասում» որդի
ները» բաժնում

**Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՋՐՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՄԱՍԻՍ» ԼԵՌՆԱՆՎԱՆ
ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամենակործան համաշխարհային ջրհեղեղի և մարդկության վերածննդի մասին ավանդություններ են պատկանել երկրագնդի քաղմարիվ ժողովուրդներ Ղրանց մեջ ուրույն խումբ են կազմում առաջավորասիական ծագում ունեցողները, որոնք մարդկության փրկությունն ու վերապրումը կապում են Հայկական լեռնաշխարհի հետ Ընդ որում, դրանց մի մասում, իբրև փրկության վայր հշվում է Հայաստանն ընդհանրապես, մյուսում, ավելի մասնավորեցմամբ, Կորդիաց լեռների շրջանը կամ Մեծ Մասիսը¹⁷³

Մասնագիտական շրջանակներում իշխում է այն կարծիքը, որ ջրհեղեղի ավանդազրույցը Աստվածաշնչի քարոզչության շնորհիվ միջնադարում է տարածվել հայ իրականության մեջ և Մեծ Մասիսն, իբրև տապանակիր լեռ, ծնել է վիպական ավանդություն րրիտոռնեական Հայաստանում Նշվածից բացի, այսուհասարակ է տեսակետ, որի համաձայն Մեծ Մասիսը տապանակիր լեռ է համայնել դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում Վերջինիս գլխավոր ժաստագիրը Բ.ա. 1 դ հուն մատենագիր Նիկուլայոս Գամակոսցու տեղեկությունն է սրահպանված Հովսեպոս Փրավատի «Հյեական ինստատության» Էջերում, այն ամբողջությամբ ներկայացնում ենք ստորև

«Մինիսս երկրից վերև Հայաստանում կա մի խոշոր լեռ Բարիս անունով, որտեղ, պատմության համաձայն, շատերն ապաստանելով փրկություն են գտել ջրհեղեղի ժամանակ, իսկ մեկը տապանի վրա տալվելով, իջել է գագաթին և տախտակների մնացորդները երկաթ ժամանակ պահպանվել են Մա. հավանաբար, այն ծաղկն է, որի մասին գրել է Սախմար Էրեանների օլմենոլիքը»¹⁷⁴

Տեղեկությունն առիթ է, սակայն տալիք մեկնաբանությունների, Մ Չամչյանցը գտնում է, որ «Բարիսի» փոխարեն պետք է լիներ

¹⁷³ Առավել մտերամասն տես Weber, 1901, S. 321-374 (նախքան թարգմանությունը Վերք 1901, էջ 1-77) Ինգլիզական, 1947, էջ 5-106

¹⁷⁴ Flavius Joseph. 1840, p 10; Инокентий Памаскский 1960, № 4 с 211-212, Josephus Flavius, 1961 p 46-47 Հովսեպոս Փրավատ 1976 էջ 55 Իսենթ Փրասմ, 2000, с 17-18

«Մասիս»¹⁷⁵։ Ֆ Մարադր Մինիաս երկիրը նույնացնում է Աստվածաշնչի Միննի (սևապզիր աղբյուրներում՝ Մանա) երկրի հետ, իսկ Բարիս լեռնանունը համարում Մասիսի «քարձր» մակդիրը (հմնագեղերեն *բարևզ* «բարձրություն»), որը կարող էր յայն տարածում գտնել Հայաստանից դուրս՝ պարսիկների միջնոսյությամբ¹⁷⁶։

Վ. Ինգլիզյանը բննադատում է Ֆ Մարադի տեսությունը գտնելով, որ Բ ա. 6-րդ դարում վերագաժ երկրի անունը չէր կարող հիշատակվել Բ ա 1-ին դարում ապրող հեղինակի կողմից և մասնանշում, որ «քարձր» մակդիրը «Մասիս» իմաստով ոչ մի անգամ առանձին չի գործածվել հայ մատենագրության մեջ¹⁷⁷։ Ընդունելով Վ Ինգլիզյանի առաջարկությունը կոտաված «քարձր» մակդիրը որպես լեռնանուն գործածվելու հետ, չի կարելի համաձայնել նրա առաջին մտքին. Հայտնի է, որ Նիկողայոս Գամաակոսյան եղել է Հումնի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի և հյուսիս արքա Հերովդես Մեծի մտերիմը, ինչը նրան պետք է արտահովեր առկա սկզբնաղբյուրներից օգտվելու անսահմանափակ հնարավորությամբ, որի արգասիքն է նրա 144 գրքից բաղկացած «Ընդհանուր պատմություններ»¹⁷⁸։ Այդ սկզբնաղբյուրների բնույթ պետք է լինեին սևապզիր և երկրագլխի դիվաններից հունարենի բաղադրանքով հնագույն հիշատակարաններ (իւնչպիսիք են, օրինակ՝ Բեդուտսի և Մանեթոնի կորողային աշխատանքները), որոնցում կարող էր հիշատակվել Միննի/Մանա երկիրը։

Յ Մարադարըրը հնարավոր է համարում Րարիս լեռնանվան կասյը հունական-եգիպտական *բարիս* - «նավ մակուկ» բառի հետ լսող նույնացնելով Միփոսնի կամ Նեխ-Մասիքի հետ¹⁷⁹։

Հ Սանդալճյանը Բարիս լեռնանունը նույն «նավ» իմաստով մեկնաբանում է «ուրալուա-հունական գաղափարաբարբառի» և հունարենի ավայրնելով, այն կասարմ Մեծ Մասիսի հետ՝ վերջինս նույնացնելով Աստվատուսնի Սարգոն Բ արքայի Բ.ա 714 թ արշավանքի ընթացքում հիշատակված Ռատոշ լեռան հետ (այն հատրախարերուց հետո ասորական գրքը մտնում է Րարի երկիր, որի

¹⁷⁵ Համչյանց, 1785 (1985) 10-150

¹⁷⁶ Ըստ Ինգլիզյանի 1947 19-27-29

¹⁷⁷ Ինգլիզյանի, 1947, էջ 28-29

¹⁷⁸ Նիկողայոս Գամաակոսյան կյանքի և գործունեության մասին նաև նրանից պահպանված կատվածների տես Իսկոնյան Մանսեկուն 1960 N 3 է 235-276, N 4, է 207-248։

¹⁷⁹ Ըստ Ինգլիզյանի 1947 10-29-32

անունը Հ. Մանդալճյանը կապում է քննարկվող լեռնանվանը)¹⁸⁰։
 Հ. Մանդալճյանի տեսակետը չի դիմանում քննադատության այն
 պարզ պատճառով, որ Ռուսոյ լեռն ու Բարի երկիրը գտնվել են
 Ռյմին լճի արևելյան շրջաններում և տեղագրորեն չեն համապա-
 տասխանում Մեծ Մասիսին ու հարակից տարածքներին¹⁸¹։

Ինչ վերաբերում է լեռնանունը «նալ, մակույկ» իմաստով օտա-
 րալեզու բառի հետ կապերուն, ապա դա ևս (ինչպես Յ. Մուրադի
 առաջարկած «բարձր» մակղիրը) անհավանական պետք է համա-
 րել։ Հատկանշելի է, որ երբևէ Բարիս անվամբ որևէ լեռ չի հիշա-
 տակվում Հայկական լեռնաշխարհում։ Այդպիսի նշանավոր մի
 լեռնանուն հազիվ քե իսպառ մոռացության մատնվեր, ուստի
 մնում է ենթադրել, որ այն կարող էր աղավաղված լինել նախքան
 Ն. Կամասկոսցու աշխատությունն մուտք գործելը։ Ե՛րբ և ինչպե՞ս
 կարող էր տեղի ունենալ նման աղավաղումը։

Այն հանգամանքը, որ վրկարար լեռան տեղը կողմնորոշվում է
 Մինիաս երկրի օգնությամբ, հուշում է, որ Կամասկոսցու նախնա-
 կան սկզբնաղբյուրը պետք է գրված լինի Է.ա. 6-րդ դարասկզբից
 ոչ ուշ։ Մինիաս (Միննի/Մանա) քաղաքությունը դադարում է գո-
 յություն ունենալուց և մեկընդմիջտ հետանում պատմության բա-
 տերաբեմից՝ վերջին անգամ հիշվելով Է.ա. 6-րդ դարի սկզբին
 (Երեմիա, 51-27)։ Դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող
 սկզբնաղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է սեպագիր
 (նման ենթադրության կիմք է տալիս նաև ջրիեղեղի մասին գրի
 առնված առաջափորասիական բնագրերի սեպագիր լինելը)։

Ինչպե՞ս պետք է գրվեր մեզ հետաքրքրող լեռնանունը սեպա-
 գրության օրինաչափությունների համաձայն։ Հնարավոր էին
 գրության առաջիկ հավանական *Bar-is*, *Ba-ri-is*, *Ba-ar-is* և այլ
 տարբերակներ (նկ. 12), որոնցից ամենանպատակահարմարը և՛
 տեղի տնտեսման (համառոտության), և ինչյունների անհարկի-
 կրկնություն չառաջացնելու, և նշանների պարզության առումով
Bar-is երկվանկ (նկ. 12ա) ձևն էր։ Այս պարզարանումից հետո
 նկատելի է դառնում վերոենթադրյալ հնարավոր աղավաղումը,
 Բանն այն է, որ սեպագրերում լայն տարածում ունեյր բազմանշա-
 նակությունը և *bar* վանկն ընթերցվում էր նաև *mas*, *maš*, *par*¹⁸²։ Ի՞նչ

¹⁸⁰ Ըստ Ինգլիզեան, 1947, էջ 32-34։

¹⁸¹ Ինգլիզեան, 1947, էջ 34-35; հմմտ. Аргентин, 1985, с. 54, 195, 213-214։

¹⁸² Labat, 1988, p. 68-71; Borger, 1978, S. 75-76, Jinnin, 1957, с. 14.

դեպ, հենց դա է պատճառը, որ այսօր չգիտենք, թե ինչպես է հնչել Վանի բազմությունների (Բիսյնիյի, Ուրարտու) գերագույն աստված Խալդիի սիկնոց ասորեստանյան աղբյուրներում պահպանված անունը *Bag-bai-tu*, *Bag-masš-tu*, թե՞ *Bag-pai-tu*, կամ ինչպես է հնչել Ուր(ու)արտի միավորման որ երկրներից մեկի անունը *Bar-gun*, *Par-gun*, *Mas-gun*, թե՞ *Mas-gun* Սևապարից հունարենի բալզամալերոց, երևի դպիր չգիտեր լեռան ճշգրիտ անունը, կայտը էր տեղի ունենալ վրիպակ, որի հետևանքով լեռնանունը հունարենի բալզամալերոյան մեջ տեղ կգտներ բերեդման զանկազամ այլ տարբերակով

ա) -Բ- չԷ
Bar - is

բ) -ԿԷ -ՊԷ չԷ
Ba - n - is

գ) -ԿԷ ԿԷ-ՊԷ չԷ
Ba - ar - is

դ) -ԿԷ ԶԷ չԷ
Ba - a1 - is

Նկ 12

ա) -Բ- չԷ
Mas - is

բ) ՃԷ ԶԷ չԷ
Ma - si - is

գ) ՃԷ - չԷ
Ma - aš - is

դ) ՃԷ ՃԷ չԷ
Ma - as - is

Նկ 13

Մի կողմից Գամասկուցու երկամ տապանակի «խոշոր լեռան» ներկայանալի «Մոսիսս երկրից վերև», այսինքն Արմին յճի ավազանից հյուսիս (ինչը հաճապատասխանում է Մեծ Մասիսին), մյուս կողմից նույն սևապանչանների ինչպես *Bar-is*, այնպես էլ *Mas-is* քրեբեդման հնարավորությունը, և ելլող կողմից էլ Մեծ Մասիսի տապանակի լեռ վրեկը հարկազան ավանդության մեջ բոլոր են սալիս Լգրակայնի, որ նախնական սևապարի սկզբնաղբյուրում լեռնանունը եղել է *Mas-is*¹³³ Իսկ դա նշանակում

¹³³ Է երևանիան գրություն Mas-is տարբերակի ամենուպատահապեսըն է բար հնարավոր դեպքերից (տես նկ 13)

է, որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը գոյություն է ունեցել Բ.ա 6-րդ դարասկզբից առաջ, հայտնի է եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս և գրի առնվել սեպագիր դպրության կենտրոններից մեկում¹⁸⁴ Հետագայում, հավանաբար հելենիստական դարաշրջանում, ավանդությունը սեպագիր սկզբնաղբյուրից բարգմանվել է հունարենի, որի ընթացքում էլ առյժմատեւ սեպանշանների խումբը *Masis* ընթերցման փոխարեն տեղ է գտել *Barrs* տարբերակով Նիկոլայու Դամասկոսցու օգտագործած աղբյուրում լեռնանունն այսպէս պետք է լինելու աղավաղված և այդ տեսքով էլ մտաք գործեր կրա «Ընդհանուր պատմության» մեջ

Որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը չի ստեղծվել Աստվածաշնչի քարոզչության հետևանքով, կայող է վկայվել այլ փաստով եւ Հովսեփոս Փրավլիտսի հիշյալ երկում արտականված տեղեկության համաձայն Նոքոսը (իմա՝ Նոյր) «իր գերդաստանով դուրս գալով, Աստծուն զոհեր մատուցեց և խնջույք արեց ընտանիքի անդամների հետ. Հայերը մինչ օրս այդ փայրք կոչում են իջնելու տեղ»¹⁸⁵ Առաջին դարում հյուս հեպիևակի գրի առած այս գրույցը գրեթե նույնատիպ է Նասիլիֆեանի՝ դուպա Նոյի առաջին իջևակի մասին հայկական ավանդությանը¹⁸⁶:

Ամփոփելով այս համատեղ հաղորդումը տեսնում ենք, որ Նիկոլայու Դամասկոսցու «Ընդհանուր պատմության» մեջ տապանակիր լեռան անունն աղավաղված է, և սեպագրագիտական քննությամբ հանրափայլ է դառնում վերականգնել նախնական ճիշտ տեսքը *Masis*. Դրա շնորհիվ պարզաբանվում է որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը (որում Մեծ Մասիսն է տապանակիր լեռը) չի ստեղծվել Հայաստանում լրիստունների տարածման հետևանքով, այլ հայտնի է եղել դրանից դալեր առաջ և քարս գալով հայ իրակստության սահմաններից գրի է առնվել սեպագիր դպրության կենտրոններից մեկում Բ.ա 6-րդ դարասկզբից ոչ ուշ. Հետագայում սեպագրից հունարենի բարգմանվելու ընթացքում տեղի է տնեցել գրագրական վրիպակ, ա-

¹⁸⁴ Սկզբ սա համարում ենք «Մասիս» լեռնանունի վաղագույն հիշատակությունը րանի որ Մասիս լեռնաշղրան Ալեքսանդրի վերած (գրի առնված Բ.ա 240 ր) և Մաշու լեռների «Գիլգամեշ» կայտում վերաբերել են ոչ թև Մեծ Մասիսի աղ Հայաստանի հարավը եզերող Մասիսու / Մասիս լեռների (տես մեր 27).

¹⁸⁵ Flavius Joseph, 1840, p. 9-10; Josephus Flavius 1961, p. 44-45; Հովսեփոս Փրավլիտս, 1976, էջ 54, Носенф Флавиус, 2000 с. 17

¹⁸⁶ Կանապանյան 1969 էջ 11 157 169, 333 417

վանությունը լեռնանվան աղավաղմամբ տեղ է գտել Ն. Պամասկոսյու կղկում և մեզ հասել Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսության» էջերում: Գրիստոնյա Հայաստանում տեղի է ունեցել բնիկ (նախաբրիստոնեական) հայկական և աստվածաշնչյան ավանդազրույցների միաձուլում, որը համեմվելով առողական բանահյուսության դրվագնելով ծնունդ է տվել նոր գեղեցկապատում մի առիանրության: «Լերջինիս համակողմանի (հատկապես ժամանակագրական շերտերի) ուսումնասիրությունը մնում է հետազայի խնդիր:

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ**

- Աբրահամյան Ա., Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Ե., 1956
- Ալիշան Գ., Հայաստանի բառաքանդակի շարադրանք, Վենետիկ, 1904
- Աճառյան Հր. Հայերեն արձագանքային բառարան, հ. I-IV, Ե., 1971-1979
- Անանիա Շիրակացի, Մասեմագյուսերան (բարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի) Ե., 1979
- Ասատուածաշունչ մատենան Հիս Եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860 (արևելահայերեն բարգմանությունը՝ Էջմիածին, 1994)
- Ավետիսյան Պ. Բարսիլյան Ս. Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներից բաց Աստվածաշունչի, «Աստվածաշունչի հայաստան» միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների դրույթներ, Օչական, 1999
- Բարսիլյան Ս. Հայաստանյան Տուրքիչ պետությունը Հին Այնեղյում, «Գարան», 1993, N 5-6
- Գլխաձեռնը Հին Այնեղյի դրուցումներով (բարբ. Ե. Սարախյուսյանի) Ե., 1973
- Գրիգոր Նարեկացի Տաղեր և գանձեր (աշխատատախի Ա. Բյուզկերյանի), Ե., 1981
- Եսայան Ս. Գ. Նորից «Ալիշան» կորոշումով մասին, «Բնակչու Երևանի համալսարանի» 1985, N 2
- Եվսերի Պամիլիկայ Կետարացույ ժամանակակիցներ երկնասենեու (իմ-գեկուրդ դարի Ար. Թարգմանչաց բարգմանությունը և վերջինիս բա-տիմներեն բարգմանությունը Մ. Ավելյանցի) Վենետիկ, 1818
- Երևոյան Ս. Տ., Հայաստանը բաց «Աշխարհացույց» ի Ե., 1963
- Թովմա Արծյունի և Անուհուն, Պատմություն Արծյունիաց առև Ե., 1985
- Ինգլիզյան Վ., Հայաստանի Սուրբ Գրքի մեջ Վիեննա, 1947
- Ինճինյան Գ., Հնամիտություն ուղիարեկագրական Հայաստանեույց աշ-խարհի, հ. I, Վենետիկ, 1835
- Իսթրաբնեույ դիտանագիր դալլի Եղեխայ Թարգ Արգայու (լեզվայ լուար-տյն ի ծեուն Ս. Թարգմանչաց), Վենետիկ, 1868
- Խոսրոսյան Գր. Զենոբ Գրակ համեմատական ուսումնասիրություն «Այննա» 1893
- Խոսնգաղյան Է. Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. ք. ա. III հա-զարամյակում, Ե., 1967
- Խաչիկյան Լ., Եղիշեի «Արարածուց մեկնությունը» Ե., 1992
- ՀԱ - «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա
- Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. I, Ե., 1932
- ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982

- ՀժԳ - Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱԼ հրատ.), հ 1 և 2 - 1971
- Հերոսն Պատմիչ, (Պատմություն) բարարագ (Եղեայ և լատին օրինակի և հայ բարբառի ի նուն և Ս Ազգերեն), Վենետիկ, 1842
- Հնարակյան Ս. Գ. Կուսուտ-Կուսուտ աստվածության պաշտամունքի Հայկական լեռնաշխարհում «Պատմութեան Գրքերու Կառուցում» 1990 N 1
- ՀՀՇՏԲ - Հակոբյան Թ Խ - Աղյուս Բախչյան Սա Տ, Բարսեղյան Հ Խ - Հայաստանի և հայասկիզ շրջանների տեղանունների բառարան հ 1 4, 1, 1986-1998
- Հափան Մամիկեանյան Տարանի պատմություն (աշխատ «Վ Վարդանանի»), 1, 1989
- Հափանյան Փրավյան Հրեական Լեռնաշխարհում, Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին 9, Հին հունական աղբյուրներ Ա Ե, 1976
- Հանանայան Ա Ավանդապատում 1, 1969
- Հավանցյան Գր, Արա Գեղեգյի պաշտամունքի 17 1941
- Հարսն (բարգձմ արարելուն) Ա Ամիրխանյան Գր Կառու, 1909
- Սասրևանան Վ. Հնագույն պեղումներ Հայաստանում. Մաս առաջ. Հնագիտական Միության Մամիկեանյան (գրականության) «Բարգձմախա» 1993, N 1-4
- Սասրևանան Վ Անապոլի աղբյուրներում Արման Երկիրը ՀԱ, 1994, N 1-12
- Սասրևանան Վ Առանձնապես աղբյուրներում Արմանում Երկիրը և Հայկական լեռնաշխարհը, ՀԱ, 1995 N 1-12
- Մարտիրոսյան Հ., Արգանավորների աղբյուրներ և Հայաստանը «Հայոց պատմության և մշակույթի խորքեր» գիտական նախադիտակի գեղարվեստների հիմնադրույթներ, 1, 1997
- Մարտիրոսյան Հ Աշխարհագրական աստվածաշնչյան առաջադիտակի և հայաստանը «Առաջադիտակական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր Օչակյան 2006 (Կառուարվարյան ընթացքում)
- Մեծին Վարդանյան Բարձրբերդյայ Պատմություն Տիգրանյան, Մակվա 1861
- Սեպեղյանյան Ա Շ - Հայ ժողովրդական հանրակներ, Երևան 1980
- Սոփյան Խ Պեղումներ. Հայոց պատմություն (բարգձմանություն, ներստություն և ծանրագրություններն Մա Մայրապետյան), 17 1981
- Մովսիս Խորենացյայ Պատմություն Հայոց (աշխատություններ Ս Արեղևան եւ Ս Հարությունյան), Տիֆլիս, 1913
- Մովսիսյան Ա Հնագույն պեղումներ Հայաստանում Արմանում, 1, 1992
- Մովսիսյան Ա., Արման-Արմի Երկիրն իսկ առաջին և Երկրական աղբյուրների (Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ), «Հայկական

- հայացիության համոզման» Պեյրոս, 1993, ժ 9
- Մովսիսյան Ա. Բարեբաշտ արքաների աշխարհագրությունը Հար-
յորամու կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե. 1997
- Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Բրիտանից առաջ երկուդ կազարամա-
կում (ըստ զրավար սարքերների), Ե., 2005
- Նալբանդյան Գ., Գորեհ Վշնասայի Բիսերուխյան արձանադրությունը,
Ե., 1964
- Չամչյանց Ա., Հայոց պատմություն, հ Ա. (Վեներաիկ, 1785), Ե., 1985
- Պետրոսյան Ա. Արամի առաստիկոնը հնդկությունական առասպելաբա-
նության համասեռությունը և հայոց սոցիալական խնդիրը, Ե., 1997
- Պետրոսյան Լ., Հայ եկեղեցու պատմություն, մաս Ա, Էջմիածին 1990
- Ցանկունս Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն Նախագրային ժամանա-
կաշրջան Ե., 1987
- Սասունցի Գավիթ Հայիական ժողովրդական Կարո (Խամահապար
բնագիրը Մ Իրեկյանի Գ Արավի Ա Գանախանրանի Հ Օյրեյո)
Ե. 1939
- Սասունցի Գավիթ (Կրագնուներ Գյ Գրիգորյան, Ա Շահառվարյան Ա
Բաղալյան) Ե. 1993
- Մովսիսյանց Գ., Երկեր, հ 1-2 Ե. 1978-1982
- Վրբյու Ա. Այարաար Սուրբ Գյազ մեծ, Վիեննա 1901
- Փառաստախի Բիզանդոսյոյ Պատմություն Հայոց (տարագրությունը Զ
Պատիանյանի 1886 թվի կրատարակությունից), Խ Վիգիա, 1912
- Փափառոս Բուզանոյ Պատմություն Հայոց (ըստգնանությունը, ներա-
նությունը և ժամողարությունները Մա Մախխասյանից) Ե. 1968
- Փիլիպոսյան Ա., Բանասիրան Հ., Շումերա արքայական տիեզերաստեղծ
Ինկի-Հայա աստծու և հայոց սոցիալական Հայի նախասպետի Խամա-
դրությունի փորձ «Հայ ժողովրդական մշակույթ» Խանրուպետական
IX գիտակրան (աստաշրթանի պեկտգունների կրմնադրությունը), Ե.,
1997

AD - The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of
Chicago, Chicago

ANET - Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed by
J B Pritchard) New Jersey, 1969

Astour M C., The Date of the Destruction of Palace G at Ubla "Bibliotheca
Mesopotamica", vol 25, Malibu, 1992

Barton G A. The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929

Berlin A. Enmerkar and Ensubkešdanna, Philadelphia 1979

Berlin A., Ethnopoetry and the Enmerkar epics, "Journal of the American
Oriental Society", 1983, vol 103, 1

Borger R., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978

Burney Ch., Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, AS,

YIII. 1958

- Burney Ch., Mang D M., *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971
- Cohen S., *Enmerkar and the Lord of Aratta* Ann Arbor, 1973
- Cornwall P. B., *On the Location of Dilmun* 'Bulletin of the American School of Oriental Research', N 103, 1946
- Deimel P. A., *Šumerische Lexikon, Teil II Bd. 3*, Roma, 1932
- van Dijk J., *LUGAL UD MI-LAM-bi NIR-GAL* - Le Recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Deluge et de la Nouvelle Creation 2 vols., Leiden, 1983
- ETCSL - *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature. Composite Text, Translation, Bibliography* (Home page in INTERNET Faculty of Oriental Studies, University of Oxford www-etcsl.orient.ox.ac.uk)
- Finkelstein J. J., *Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources* JSC 1955 vol IX, 1
- Flavius Joseph, *Œuvres completes avec une notice biographique*, par J. A. C. Buchon Paris, MDCCC XI (1840)
- Frayne D.R., *Sargonic and Gutian Periods (The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods, vol. 2)*, Toronto-Buffalo-London, 1993
- Frizer J. G., *Folklore in the Old Testament* London, 1923 (Russian translation Moscow, 1985)
- Gamkrelidze T. V., Ivanov V. V. *Indo-European and the Indo Europeans, v. 1-2* Berlin - New York, 1995
- Gelb I. I., *Hurrians and Subarians*, Chicago, 1944
- Grayson A. K., *Assyrian Royal Inscriptions Part II* Wiesbaden, 1972-1976
- Hirsch H., *Die Inschriften der Könige von Agade* "Archiv für Orientforschung" Graz 1963, Bd. 20
- Hrouda B., *Die Churruer als Problem archäologischer Forschungen* "Archaeologia Geographica", August, 1958
- Klengel H., *Lullubum* "Mittellungen der Institut für Orientforschung", 1966, Bd. XI
- Kramer S. N., *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Philadelphia, 1952
- Kramer S. N., *From the Tablets of Sumer*, Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S. N., *L'histoire commence à Sumer*, Indian Hills Falcon, 1957
- Kramer S. N., *Sumerian Mythology*, New York, 1961
- Kramer S. N., *The Sumerians*, Chicago, 1963(a)
- Kramer S. N., *Dilmun. Quest for Paradise* "Antiquity", XXXVII, 1963(b)
- Lambert W. G., *Nisir or Nimuš*, "Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale", 1986, vol. LXXX N 2
- Labat R., *Manuel d'Épigraphie Akkadienne*, Paris, 1988
- Lehmann-Haupt C. F., *Armenien Einst und Jetzt* Berlin-Leipzig, I-II 1910-1931

- Lehmann-Haupt C. I., Die älteste Kunde über Armenien – Landes Ansorya – Zeitschrift für armenische Philologie, 1927, N 11-12
- Lipurski L., El's abode – Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia, "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lloyd S., The Archaeology of Mesopotamia, London, 1978
- Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I-II, Chicago, 1926-1927
- Jakobsen Th., The Sumerian King List – Assyriological Studies, N 11, Chicago 1939
- Josephus Flavius, Jewish Antiquities (with an English translation by H. St. J. Thackeray), books I-IV, The Works (in 9 volumes) vol. IV, Cambridge, Mass. - London 1961
- Kent R. G., Old Persian Grammar – Texts – Lexicon Parts I-III, New Haven, 1953
- Komrovczy G., Das mythische Goldland Harah in Aien Vorderasien. "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae – Tomus XXVI (1) 1972
- Matthiae P., Ebla. Un Impero Ritrovato, Torino, 1977
- Matthiae P., Ebla – An Empire Rediscovered, London-Sydney-Auckland-Turino 1980
- Mellaart J., Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age "Anatolian Studies" VII, 1957
- MM – Myths from Mesopotamia, Creanon – The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley) London, 1989
- Nersisian V., The Fondrakian Movement (Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to Tenth Centuries), London, 1987
- Petrosyan A., The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, "Journal of Indo-European Studies" 2002, Monograph N 42
- Sagona A. G., The Caucasian Region in the Early Bronze Age – Part III, Oxford 1984
- Schnabel P., Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur – Leipzig-Berlin, 1923
- Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971
- Streck M., Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien – Kurdistan und Westpersien nach der babylonisch-assyrischen Keilschriften, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd. XIII, Heft 1, Weimar, 1898
- Weber L., Ararat in der Bibel "Theologische Quartalschrift" Bd. LXXXIII, Heft 3, Tübingen, 1901.
- Weidner F., Das Reich Sargons von Akkad "Archiv für Orientforschung",

Афанасьева В.К. Гильгамеш в Эпикку, М. 1979

Афанасьева В.К., Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама
История Древнего Востока, ч. I Месопотамия М. 1983

Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту, Г. 1985

Бартикян Р.М., Еретик Аревирин ('сын солнца') в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благочестного "Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран" (сб. в честь Н.В. Пшугулевской), М., 1967

Берияшвили М.Т., Древо жизни. "Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии" (Материалы I симпозиума "Кавказ в юго-восточная Европа в эпоху раннего металла") Тб. 1987

Библи Дж., В вонсках Дильмуна, М. 1984

ВДИ "Вестник древней истории", Москва

Гамкрелидзе Г.В. Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы 1-12 Тб., 1984

Дандамаев М.А. Клинописные данные об армянах, 'Междисциплинарные исследования культуры неолита и энеолита Армянского нагорья и сопредельных областей' Г. 1990

Джаукян Г.Б. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка Е., 1967

Дьяконов И.М. Ассиро-павлонские источники по истории Урарту ВДИ 1951, № 2-4

Иванов Вяч. Вс., Хетский язык, "Древние языки Малой Азии" (сб. статей), М., 1980

Ицанов Вяч. Вс. Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)апу «Историко-филологический журнал» Гревин 1983 №

Иосиф Флавий. Иудейские древности (пер. с греческого Г. Генкеля) Ростов-на-Дону, 2000

Канева И.Т. Шумерский гермический эпос как исторический источник ВДИ 1964, № 4

Канашиян Гр. Хайаса – колыбель армян, Г. 1948

Кифизий А. Географические воззрения древних шумеров при Патеси Гудеа. "Павестинский сборник" вып. 13 (76) П. 1965

Комарова Г. Гимн в торование Тильмуна (Интерпретация в тексте шумерского мифологического эпоса "Энки и Нинхурсаг") "Древний Восток" 2 Е. 1976

Крамер С.Н. История начинается в Шумере, М., 1965

Линни Л.А., Аккадский (вавилонско-ассирийский) язык вып. I Л. 1957

- ЛУМ - Луна, упавшая с неба Древняя литература Месопотамии (пер и коммент Вяч. Вс. Иванова), М., 1977
- Мифология древнего мира (пер с англ.), М., 1977
- МНМ - Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2, М., 1991-2
- Николай Дамаский. (Перевод сохранных отрывков кодекса на анорин погр ред. Е.В. Весслаги) ВДИ, 1960 NN 3-4
- Петросян А. Армянский эпос в мифологии Истоки миф и история, Ереван, 2002
- ПШДВ - Поэзия и проза Древнего Востока М., 1973
- Гураев Б.А. Клыссытский Восток т. I, Л., 1924
- Фрезер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете, М., 1985
- Широков О.С. Место армянского языка среди индоевропейских в проблеме армянской прапроцены // Вестник общественных наук, Ереван 1980, N 8
- Шифман И. Ш., Культура древнего Угарита (XIV-XIII вв.), М., 1987
- ЯОУСС - Я открою тебе сокровенное слово Литература Вавилония и Ассирии М., 1981
- Э - Эпос о Гильгамеше (‘О все издавшем’) (пер с аккадского И. М. Дьяконова), М.-Л., 1961
- ЭВВ - Эпос о Гильгамеше О все издавшем, М., 2005 (О все издавшем Эпос о Гильгамеше – прозаический пересказ Лео Якоблева – с 11-177 Гильгамеш – перевод Николая Гумилева – с 179-259; «О все издавшем» история Гильгамеша со слов Синликушшани заклинателя перевод с аккадского И. М. Дьяконова – с 261-540)

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Նախաբան	3
Աստվածների մոտ Հայաստան	5
Աբարչազործության կենտրոնը	7
Արևի երկիրը	16
Կաճառն աստվածների	19
Ռսկերեք երկիրը Հարայի	22
«Ասածու պատկերով ու նմանությամբ»	26
Շամերական դրախտի առեկծվածք	32
Անդրաշխարհը	36
«Երբ ջրեկեղևը սրբեց յամեն բան»	39
Լեմուսկոթյան պանոսնեկում Հայոց երկրի ճանապարհը	43
Երկիրն իմաստության	48
Բարեպաշտ ընտրյալների տարբ օրինակ երկրում	
Հարս տատմու ոլոխեկեր	49
Վերջաբանի վախարհն	52

Հավելված

Ա՝ Հարստոսնի հնագույն տեղանունների և իսրայել ժազոմնարանության խնդիրը	55
Բ՝ Համաշխարհային ջրեկեղևի մասին իսրայելյան ռափսելությունը և «Մասիա» բեռնանվան վաղագույն եկշտաակարթյունը	66
Օգտագործված գրականության և եռամասնագրությունների ցանկ	72

**ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ
մենագրությունները**

Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատաա, Երևան, 1992

Բարեկաշտ արքաների ուշխարհակալությունը.
Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Երևան, 1997

Վանի քաղաքության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ)
մեհենագրությունը, Երևան, 1998

Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն
հոգևոր ընկալումներում (առաջին հրատարակություն), Երևան, 2000

Aratta: Kutsal yasalar ulkesi, Istanbul, 2001
(քուրթերեն՝ Արատաա. Սուրբ օրինաց երկիրը, Ստամբուլ, 2001)

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003

Հայկական մեհենագրություն, Երևան, 2003

Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն
հոգևոր ընկալումներում (երկրորդ, լրացված հրատարակություն),
Երևան, 2004

The Sacred Highlands: Armenia in the
Spiritual Geography of the Ancient Near East, Yerevan, 2004

Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հագարամյակում
(ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005

Le plateau sacré. L'Arménie dans les
notions sacrées anciennes de l'Asie Antérieure, Erevan, d'Erevan, 2006